

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 96 (17044)

2005 чылдың
АВГУСТ 30,
ВТОРНИК

Номери парлалгаже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 20.30
Садар өртээ – 3 рубль.

Чазак Даргазының ажыл-албаны

ТҮҢНЕЛДЕРНИ ҮНДҮРГЕН, СОЛУГАЛАРНЫ САЛГАН

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак Казань хоорайга бо чылдың август 26-да болуп эрткен Россияның Күрүне Чөвүлелиниң хуралына база Татарстаның найысылалы Казань хоорайның үндөзүлөп тургустунганындан бээр 1000 чылының байырлалына киришкеш, дүүн чедип келген. Кызылдың аэропортунга Шериг-оол Дизижиковичини Чазак кежигүннери, Чазактың харыс-салгалыг ажылдакчылары уткуп алган.

Россияның Күрүне Чөвүлелиниң хуралына ооң тургустунганындан бээр 5 чыл ажылдаанының түннелдерин чугаалашкан. Күрүне Чөвүлелиниң ажыл-чорудулгазы бо чылдарның дургузунда чурттуң мурнунда салдынган сорулгаларны шиитпирлээринге ажыктыг болганын аңаа демдеглээн. Оон аңгыда Күрүне Чөвүлелиниң хуралына федералдыг төп биле регионнарның аразында бүрүн эргелерин аңгылаар дуга-

йында айтырыгны чугаалашкан, бо талазы-биле моон соңгаар чүңү кылырын орта шиитпирлээн. Бо хуралга Россияның бүгү девискээрлериниң удурткучулары киришкен, ону Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путин

башкарып эрттирген. Юбилейлиг хуралдың киржикчилери Татарстаның найысылалы Казаньның үндөзүлөп тургустунганының 1000 чылының кончуг улуг байырлалына киржир аас-кежиктиг болган.

Бистиң корр.

Чаа өөредилге чылынга уткуштур

Уруглар-биле байырлыг ужуражылгага школалар БЕЛЕН

Чайгы дыштанылга төнген. Каш-ла хонгаш, бүгү чуртка, республиканың шупту школаларына коңга даажы чаа өөредилге чылынга каас-чараш кылдыр кеттинген, холдарында чечектер туткан уругларны чалап, кыйгыра бээр. Ол чараш-чаагай болушкунуң бүдүүзүнде Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызының сайыды Петр Александрович Морозовтан каш айтырыгларны салган бис.

— Август айның сөөлгү хонуктары силерге чымыштыгла болган боор аа, Петр Александрович?

— Чаа өөредилге чылы эгелээринге чедир санныг-ла хонуктар арткан болгай. Республиканың колдуунда шупту школаларына чаңчыл болган башкыларның август чөвүлел хуралдары болуп эрткен. Башкыларның чаа өөредилге чылынга чингине белеткел хуралын август 29-та Кызыл кожуунуң башкылары төндүргөн.

Бо чылын башкы кижиниң мурнунда салдынган кол сорулга — өөреникчиниң кижини болуп хевирлеттинеринге дээштиг ажылды чорудары, школа бетиниң, ниити, эге профессионал болгаш немелде өөредилгениң шынарын бедидери. РФ-тиң база ТР-ниң Өөредилге яамылары башкыларның август чөвүлел хуралдарына, пленарлыг хуралдарга болгаш методкаттыжышкынарга өөренип көөр элээн хөй айтырыгларны сүмелеп кириген. Республиканың башкылары оон-даа өске, башкы

бүрүзүнүң ажылынга хамааржыр айтырыгларны база сайгарып чугаалашкан. Бо чылын хуралдар үезинде республикада эртип турар күрүненең чаңгыс аай экзаменнериниң шенелдизиниң дугайында делгеренгей анализти кылган. Чамдык школаларда өөредилгениң шынарын, өөреникчилерниң кижизидилгезиниң байдалын база хамааты бот өзүлдизиниң дугайында шыңгы чугааны кылган. Бис башкыларның август чөвүлел хуралдарына сайгарып көөр айтырыгларны кызыгаар-лаваан бис, оларга боттарының чугула деп көрүп турар айтырыгларын чугаалап, сайгарар органы берген турган. Яамыдан кожууннарның өөредилге килдистеринче сүме чагааларны база чоруткан бис.

Сентябрь 1 — Билиглер хуну болгай. Школаларга ол хамааты кижиниң кичээлинден эгелээр. Ол кичээлге уруглар патриотчу кижизидилгениң үндөзүннерин алыры-биле хамааты кижини деп кымыл, күрүне тургузуу, күрүне демдектери, тук, сүлде, гимн деп

чүл деп чүвени база хамааты кижиниң эргелериниң, харыс-салгаларының дугайында эге билиглерни алыр.

Бо эрткен өөредилге чылы Ада-чурттуң Улуг дайынының Тиилелгезиниң 60 чылынга тураскааткан тематика-биле эрткен болгай, бо чылды төндүр база ол тематиканы уламчылаар бис. Бистиң мурнувуста республика чергелиг улуг хемчег — сентябрь айда болуп эртер шериг-спортчу оюн — «Зарница» бар. 2-ден 11 класстарга «Күрүне демдектери», «60 чыл иштинде тайбың дээр адаанга», «Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан» деп темалыг класс шактары эртер. Дайын хоочуннары школаларның күзенчиг аалчылары болур.

(Уланчызы 3-кү арында).

Селектор хурал

ТАЙЫЛБЫР АЖЫЛЫН КАЛБАРТЫР

Август 26-да республиканың девискээринде өзүп турар черлик конопляны узуткаарының талазы-биле селектор хурал болган. Хуралды ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы Ш.В. Кара-оол удуртуп эрттирген.

Хуралга Чазак кежигүннери, черлик конопля узуткаарының талазы-биле республика штавының кежигүннери, яамылар болгаш ведомстволардан удурткучулар, Бии-Хем, Кызыл, Каа-Хем, Таңды, Улуг-Хем, Чеди-Хөл, Чаа-Хөл, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик кожууннарның чагырга даргалары, оралакчылары, иштики херектер, орук, харылзаа талазы-биле албан черлериниң начальниктери киришкен.

Тыва Республикада наркотиктер саарылгазы дээш контроль талазы-биле федералдыг албан эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы О.О. Пирингиле, Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының сайыды В.И. Лавриненко, Иштики херектер яамызының сайыдының оралакчызы В.Э. Байкара бөгүнде республикада байдалды таныштырып, илеткелдерни кылган. Моон алгаш көөрге, республиканың девискээринде ниитизи-биле 24780 гектар черде черлик конопля үнген. Ооң иштинде 15952 гектар черде ол хөйү-биле чаттылып үнген болгаш ону дарый узуткаары негеттинип турар.

Август 19-та кожууннарның көдээ ажил-агый эргелелдериниң берген саннары-биле алырга, хөй конопля үнген шөлдериниң 9472 гектары азы 59,4 хуузу узуткаттынган. Черлик чашпан Каа-Хем (3600 га), Таңды (2860 га), Улуг-Хем (2000 га), Чөөн-Хемчик (1853 га), Барыын-Хемчик (1850 га) кожууннарда эң хөйү-биле үнген. Черлик конопля узуткаарына кожуун чагыргалары ниитизи-биле 190 муң рубльди: Улуг-Хем — 100 муң рубльди, Бай-Тайга, Бии-Хем 30-30 муң рубль, Кызыл кожуун — 20 муң рубль, Сүт-Хөл — 10 муң рубльди үндүргөн.

Химикаттар ажылгап тургаш, 1000 га шөлду, агротехниктиг азы катап аңдарар органы ажылгап тургаш, 3321 га, механиктиг арга-биле 2117 га, хол-биле 1044 га чер-

де чашпаны кезип арыглаан. Ол ышкаш 185 га черде чашпаны хол-биле чулган, оруктарны грейдилеп тургаш, 265 га-ны аштаан, 1540 гектар черде чашпаны өрттеткен.

Ооң иштинде Күрүненең чер курлавырының 1995 гектар черинде черлик чашпаны узуткаан. Коллективтиг көдээ ажил-агыйлар 4975 га, арат ажил-агыйлыгылар 403 га, орук эргелелдери 293 га, суму чагыргалары болгаш чурттакчы чон боттарының участок девискээрлеринде 1708 га, электрелиг харылзаа черлери 8 га, арга-арыг ажил-агыйы 2 га, Бай-Хаактың школалары 0,5 га черни аштап-арыглаан.

Черлик конопля-биле демисел ажылын Таңды кожуун эки организастан турар. Бо талазы-биле кожуунда конкурс чарлаттынган, ооң түннели-биле тиилекчилерге акша шаңналдары көрдүнүп турар. Август 19-туң байдалы-биле алыр болза, кожуун 2264 гектар черни азы узуткаар ужуруг шөлүнүң 79 хуузу арыглап алкан. Бөгүнде ол ышкаш Улуг-Хем кожуунда ажил багай эвес чоруп турар.

Республиканың девискээринде узуткаар ужуруг черлик чашпан ам-даа 6480 гектар шөлде өзүп үнүп турар, ол дээрге Барыын-Хемчик кожуунда 1700 га, Чөөн-Хемчикте 1544 га, Каа-Хемде 1214 га чер болуп турар.

Сүт-Хөл кожуун 30 га черни кезип, шөлүнүң чүгле 10 хуузу арыглаан. Черлик конопля узуткаарының талазы-биле ажил ол ышкаш Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик кожууннарда эреңгей чоруп турар. Селектор хуралга шөлдеринде черлик чашпан үнген болгаш ону үе-шаанда узуткаар ажилды чугулап көрбейн турар ажил-агыйлар, албан черлери, араттар, хуузуна ажил-агый чорудуп турар хамаатылары торгаарының дугайында чугаалашкан. Черлик чашпан узуткаар ажилды күштелдирери-биле чергелештир наркоманияның салдарының дугайында чон ортузунга тайылбыр ажылын калбартырын хуралга онзалап айткан. Кылып чоруткан ажилдың түннелдерин Чазак деңнелдиг хуралга чугаалажыр.

Чойганмаа САТ.

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Тыва Республиканың Чазааның Тываның кадрлар билин ханыладыр болгаш мергежил бедидер күрүне институтунуң коллективни республиканың өөредилге шугумунуң ажылдакчыларын чаа өөредилге чылы-биле байыр чедирбишаан, чаа-чаа чедирбишкенин күзеп тур.

Даарта, август 31-де, «Шын» солун 80 харлаар «Шын» — ЧОННУН СОЛУНУ

«Шын» солунун бирги номери чырыкче цигенден бээр 80 чылынга тураскааткан байырлыг хуралы Парлалга бажыңының хуралдаар залына болуп эрткен. «Шын» солунунуң хоочуннары, ажилдакчылары, хөй санныг бижикчилери, хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырга органнарының төлээлекчилери, чогаалчылар, журналистер болгаш өскелер-даа аңаа олурушкан.

«Шын» солунунуң үндезилеп тургустунганының 80 чылының дугайында илеткелди кол редактор Артур Хертек кылгаш, солунунуң төөгүзүн, ооң бижик билбес чорукту узуткаарына, тыва национал бижикти хөгжүдеринге, Тывануң социал экономиказын сайзырадырынга кириген үлүң демдеглээш, солунунуң моон соңгааргы сорулгаларына доктааган.

Чөөн-Хемчик кожуун чагырганың баштыңы Н.Х. Куулар.

Сүт-Хөл кожуун чагырганың баштыңы И.Ш. Монгуш.

Биш-Хем кожуун чагырганың баштыңы В.Н. Гончаров.

РФ-тиң алдарлыг чурукчузу Киров Хунан.

Көдээ бижикчи Н. Кара-оол.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Д.К.-Х. Ооржак сөс алгаш, «Шын» солунунуң редакция коллективинге, хөй санныг номчукчуларына ооң үндезилеп тургустунганындан бээр 80 чыл болганы биле байырны чедиргеш, «шынчыларның» берге болгаш харысалгалыг ажил-чорудулгазынга чедишкннерни, быжыг кадык-шылды, өөрүшкүнү күззэн.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу-нуң оралакчызы О.Х. Холуя чыылганнарга Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың «Шын» солунунуң редакция коллективинге, номчукчуларына байыр чедирген бижик номчааш, тыпсып берген. Ол ышкаш «Шын» солунунуң ажилдакчыларын шаңнаар дугайында Тыва Республиканың Чазак Даргазының Чарлыын номчуп, таныштырган.

«Шын» солун 80 чылдар дургузунда тыва чоннуң, тыва күрүнениң мурнунга салдынган төөгүлүг сорулгаларны амыдыралга ботандыралыга бодунуң төлөптүг үлүүн доктаамал, могаг-шылаг чокка кирип келген. Хүндүлел Демдээ орденниң эдилекчизи «Шын» солун моон-даа соңгаар бодунуң эчис туружун улам быжыглап, ат-алдарын алгыдып, чоннуң херээ, ооң сонуургалдары дээш күженишкннерин улам киискидип, үре-түннелдиг хөдөлир дээрзинге ыяк быжыг бүзүрелин илергейлеп тур — деп, Кызылдың экономика болгаш хоойлу-дүрүм техникумунуң директору Дозур-оол Тинмей байыр чедирип тура, чугаалаан.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш массалыг коммуникация талазы-биле агентилелдин директору Олег Оюн байыр чедирип чүве чугаалааш, «Шын» солунунуң республиканың социал экономиказын хөгжүдер херекке кириген үлүүн сеткил ханышкыны-биле демдеглээш, моон соңгаар чоннуң солуну бодунуң мурнунда салдынган берге болгаш харысалгалыг хүлээлгезин күүседип шыдаарың айыткан.

Республиканың кол солунунуң бирээзи — ий чурттуң улустарының аразында найыралды быжыглаарына, кады ажилда-жылганы калбартырынга улуг рольду ойнаанын Моолдун Кызыл хоорайда Чиңгине консулу Ч.Сумаахуу байыр чедирген чугаазына онзалап демдеглээш.

Тыва Республиканың Культура болгаш национал политика яамызының сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Зоя Самдан сөс алгаш, бижик билбес чорук узуткаарына, тыва национал бижикти, чечен чогаалды сайзырадырынга «Шынның» кириген улуг үлүүн демдеглээш. Солунунуң үндүрүлгези чүгле чаңгыс кижиден хамаарышпас. Техниктиг ажилдакчыларның үлүг-

Парлалга болгаш массалыг коммуникация талазы-биле агентилелдин директору Олег Оюн байыр чедирип тур.

хуузу солунунуң номер бүрүзүнде база канчаар-даа аажок улуг. Ынчангаш бөгүн байырларында хей-аьдынар бедик, чогаалдыкчы ижиңер чедишкннерни база демир-үжүүнер будуу төнөм болурун күзедим деп, сайыт чугаалаан. «Шын» солун Культура яамызына хамааржыр болганда, аңаа доктаамал материалдыг болгаш моральдыг дузаны чедирерин Зоя Байыровна аазаан.

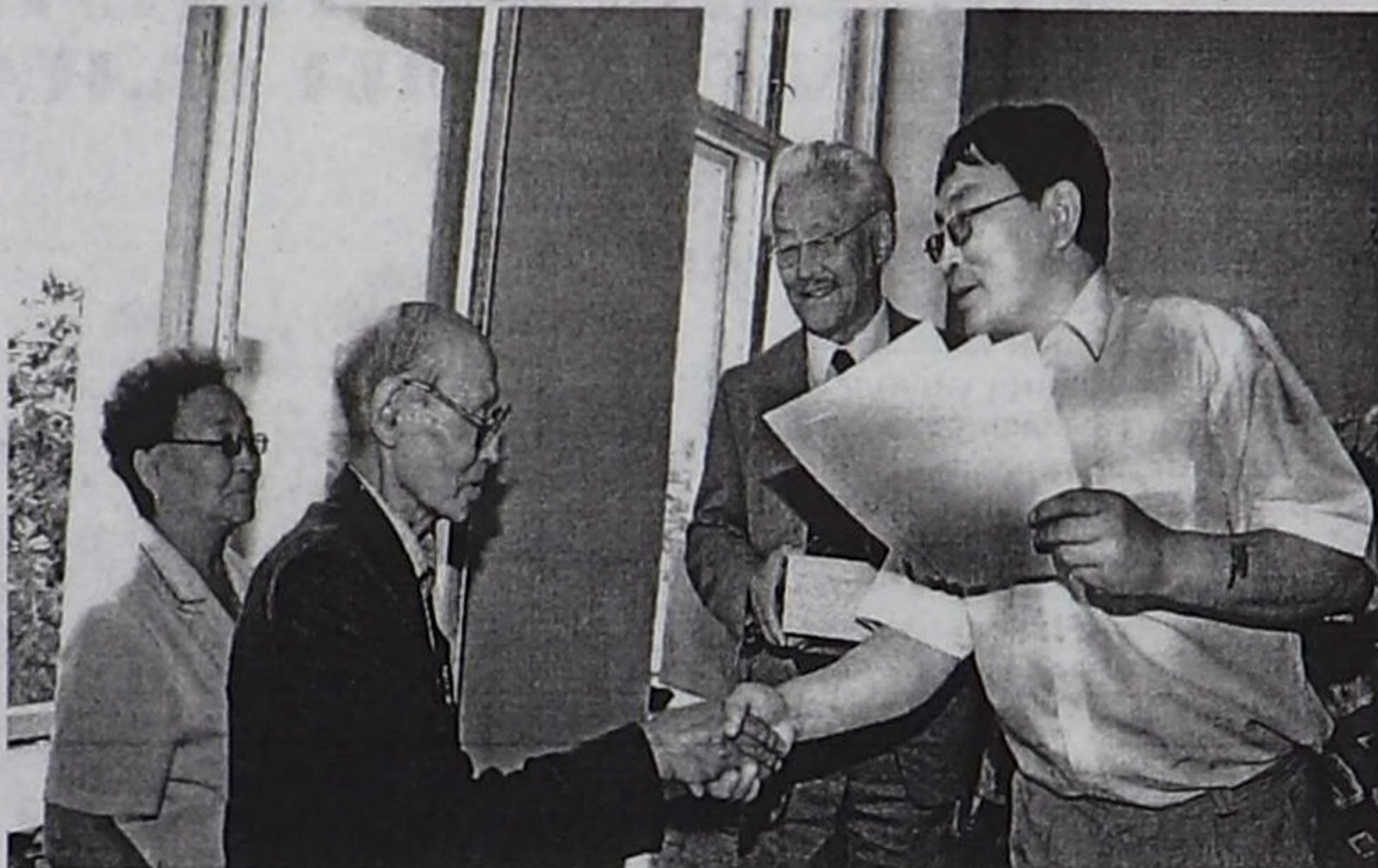
Массалыг информация чепсээ «Шын» солун ниитилелдин сагыш-хөөнүнүң илередикчизи, чурттуң иштики ниитилел-политиктиг, культурлуг чорудулгазының көрүнүү, 80 чылдар дургузунда бөгүнге чедир чонунга, күрүнениге бараан болуп келгенин Чөөн-Хемчик кожуун чагырганың баштыңы Никита Куулар байыр чедирген чугаазына «Силерниң төлөптүг ижиңерни, ниитилелдин мурнунга харысалганарны бедик-биле үнелевишаан, шыдамык чорукту, тайлып чиптес күш-ажылды, номчукчуларның талазындан билишкннерни, бүзүрелди, чаагай амыдыралды, кежик-чолду күзедим» деп үнелелди берген. «Шын» солунунуң 80 чыл байырлары-биле аңаа деткимче кылдыр кожуун бюджетиниң курлавыр фондундан 10 муң рубльди шилчиткенин Никита Хокпалдаевич чыылганнарга дыңнаткан.

«Шын» солунунуң Улуг-Хем кожуунда идепкейлиг

бижикчилери Натпий-оол Кара-оол биле Алексей Бегзин-оол сценага үнүп келгеш, мындыг байыр чедирешишкннер кылган: «Бистиң караавыс, кулаавыс болуп чоруур республиканың эң-не хоочун солуну «Шынның» 80 харлаан доубиле байыр чедирдивис. Тыва журналистиканың

Сарыг-оол Чалбышович Салчактың сеткилин сөңү — 5000 рубльди «Шын» солунга дамчыдып тур бис. Канчаар-даа аажок чончу, экиргек, дузааргак кижилер, эдержип, кады ажилдап, харылзажып чораан эшөөрү билер болгай силер. 50 чыл кады чурттап келген өөнүң ээзи, тыва

эвилелиниң Тыва салбырының даргазы Александр Шоюн, эртемден, журналист Байыр-оол Монгуш, парлалганың хоочуну Тамара Норбу, солунунуң идепкейлиг бижикчилери В.С. Дандар, Хертек Даржаа болгаш өскелер-даа байыр чедирип чүве чугаалаан

Көдээ бижикчи Борах Ондарга шаңналды тыпсып турары.

болгаш тыва чогаалдың тургустунарына база сайзыраарына «Шын» солунунуң кириген үлүү чүге-даа деңнеп четпес улуг. Бистиң билдингир журналистеривис, чогаалчыларымыс, эртемденнеривис номчукчулар-биле сагыш-сеткилин хоочун солуну-вустун арыннарын таварыштыр үлежип чоруур.

«Шынның» оруу узун болгаш ажык, бижикчилери, номчукчулары хөй-ле болзун деп йөрээдивис.

Солуну 45 чыл дургузунда доктаамал чагыдып ап, номчуп келген идепкейлиг бижикчи Бай-Тайгада уран шевер мастер, Россия Федерациязының алдарлыг чурукчузу Киров Хунанга сөстү берген. Бай-Тайганың хөй санныг номчукчуларының өмүнээзинден байырны ол чедиргеш, солунунуң коллективинге чедишкннерни күззэн. Уран шевер мастер бодунуң чонар-даштан силбирлеп кылган «Шын» солунунуң 80 чылынга тураскааткан белээн солунунуң кол редактору Артур Хертекке ол байырлыг байдалга тывыскаан.

Киров Түлүшович Россияның Журналистер эвилелиниң кежигүнү, чогаалчы, солунунуң идепкейлиг бижикчизи Сарыг-оол Чалбышович Салчактың кадайы Өшкү-Саар Серенмаевна Салчактың редакцияже чоруткан «Сеткил сөңү» деп эгелиг чагаазын чыылганнарга номчуп таныштырган. Ында бижээни болза: «Тывавыстың ажил-ижинге, амыдыралына улуг салдарны чедирип чоруур «Шын» солуну-вустун 80 чыл болган ою-биле Силер бүгүдеге изиг байырны чедирбишаан, ооң идепкейлиг бижикчизи чораан Россияның Журналистер эвилелиниң кежигүнү, чогаалчы

болгаш солунга суй белектерни бергеннер. Солунунуң идепкейлиг бижикчилеринге ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының суй белектерин, «Шын» солунунуң бөлүк ажилдакчыларына Тыва Республиканың Парлалга болгаш массалыг коммуникация талазы-биле агентилелдин хүндүлел бижиктерин тывыскаан.

«Шын» солунунуң кол редактору Артур Хертектин адресинге хөй санныг телеграммалар келген. РФ-тин Онза байдалдар яамызының сайыды С.К. Шойгудан, Күрүне Думазының депутаты Ч.Ч.-Д. Ондардан байыр чедирешишкннерин хуралга номчаан. Ол ышкаш Эрзин кожуун чагырганың баштыңы А.Ч. Комбудан, Бай-Тайга кожуун чагырганың даргазы Д.Ш. Хертектен телеграммалар келген, олар солунга материалдыг дуза чедирерин аазааннар.

«Шын» солунунуң кол редактору Артур Хертек байырлалга киржири-биле чедип келген парлалганың хоочуннарына, яамыларының, ведомстволарының удуртукчуларына солунун 80 чылы-биле холбаштыр база катап изиг байырны чедиргеш, оларның байыр чедирешишкннери, күзээшкннери, деткимче, дузазы дээш сеткилин ханызындан өөрүп четтиргенин илереткен. Солунунуң редакциязының коллективи номчукчуларының идегелин бүзүредир дээрзин ол шын-зыткан.

Тaan-оол ХЕРТЕК.
Василий Балчий-оолдун тырттырган чуруктары.

Уруглар-биле байырлыг ужуражылгага школалар БЕЛЕН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Эрткен чылын сентябрь 1 Бесланга болган коргунчу болушкунун уржундан хөмүр-герген болгай. Терроризмге удур каттыжышкын хүнүн эрттирип турары-биле, шупту школаларга сентябрь 2-де Сактышкын хүнү эртер. Бесланга чаш уругларга удур болган араатанзыг чорукка бистиң хамаарылгавысты көргүзөр ужуруг бис. Ынчангаш школа директорларын база класс башкыларын терроризмге удур каттыжышкын хүнүнге шыңгы кичээнге болурун дилээр кижидир мен, чүге дизе кады качыгдал, кээргелден, чөптүг чоруктан, чаш кижиниң сеткилинге төрзэн чуртунга, бажыңына ынакшылы, патриотчу сеткил-хөңнү оттур болгай. Чаа өөредилге чылын моон эгелээр ужуруг бис.

— Чаа өөредилге чылынга башкылар белен-дир. А школалар кандыгыл?

— Республиканың шупту школалары чаа өөредилге чылынга колдуунда белен. Мен өөредилге албан черлериниң удуртукчуларына өөрүп четтиришкын сөстөрүн чугаалаксап тур мен, чүге дизе оларның күжү, шыдамыккай чоруу, келир үеже бүзүрелинден — бо хүнде школалар чаа өөредилге чылынга белен. Оон ыңай бистиң кол дузалакчылары ада-иелерге база четтиргенивисти илередир-дир мен.

Бо хүнде чылыдылга трасса-лары дуглаар ажил төнмээ, котельнаяларын төнчүзүңге чедир септевезэн ам-даа алды өөредилге албан черлери бар. Ындыг-даа бол, капиталдыг септелге аңгылаттыңан акша-төгериктиң 70 хуузу ажыглаттыңан. Ындыг байдал мооң мурнунда турбаан.

Бо чылын өрт айылынга удур улуг ажилды чорудуп турар бис. “Өөредилге албан чериниң айыыл чок чоруу” деп ведомство программасын ажылдап кылган бис. Школа бүрүзүнүң удуртукчузу уругга эргежок чугула номнар, компьютер техниказы дээш, өске-даа херек чүүлдер шупту четче бар, таарымчалыг байдал херек дээрзин билер болгай. Ынчалза-даа ол эвээш. Чаш кижини шуут айыыл чок байдалга өөренир ужуруг. Ынчангаш өөредилге яамызының бо чылын кол сорулгазы — өөредилге албан черлеринге өртке удур автоматтыг медээ херекселдерин тургузары. Ол программа бо чылын хүлээп алдыңан. Бо программа езугаар 8 млн. рубльди шынчээди алып ужуруг бис, ынчалза-даа оон хөй акша-хөреңги бо бүгүже аңгылаттынар. ТР-ниң өөредилге яамызының төпчүткен акша-хөреңгизинден 6 млн. рубльди үндүрүп берген. Бо-ла сорулгаже тус чер чагыргаларының акшаландырганындан 3 млн. рубльди алып бис. 900 муң хире рубльге биске дузаны федералдыг бюджеттен көргүзөр. Медээ херексели тургузарына эге профессионал өөредилге албан черлериниң бюджетинден 1 млн. 660 рубль ажыглаттынар. Чамдык школалар медээ херекселин ада-иениң эки туразы-биле берген акша-хөреңгизинден кылдыртып алган бооп турар. А Ильинка, Ак-Довурак, Чадаана, Кунгуртуг ортумак школалары ажылгалче өртке удур системалыг кирер. Амгы үеде федералдыг төптүн акша-хөреңгизи-биле 7 медээ херекселин садып алган бис. Ону бо чоокку

кыска үе иштинде өскүс болгаш ада-иениң азыралы чок арткан уруглар бажыңына, кулаа багай уруглар школа-интернадынга, кадет школазынга, “Идегел” деп школа-интернат болгаш өске-даа республиканың өөредилге албан черлеринге салыр.

— Чылдан чылче республиканың школаларында өөренкичлер саны кызырлып кел-ле чыдар, бо өөредилге чылында 73 класс-комплектизи эвээжей бээр бе? Тывага бо чүүл соксаар ирги бе?

— Бо өөредилге чылында школаларга ниитизи-биле 62 муң 860 өөренкичлер келир. Сөөлгү чылдарда биске 1994 чылдан эгелзэн демографтыг санда-раашкынның уржундан 10 чылдың дургузунда ортумак школалар өөренкичлериниң саны кызырлып келгени ол. Эрткен чылдынга көөрдө, бир дугаар класстарже 620 кижини эвээш, 4500 чаштар келир-даа болза, бо чылдан эгелзеш хөй мындыг хевирлиг улуг кызырлышкын болбас деп санап турар бис. Бо чылын 11 класстарның саны эрткен чылдынга бодаарга, 700 кижини хөй болур. 2005 чылда республиканың школаларын 4110 өөренкичи дооскан болза, 2006 чылда 4800 кижини доостурун планнап турар бис. 2002-2003 чылдарда Тывага 6 муң ажыг бичини чаштар төртүтүнгени-биле, бирги класс-чылар саны 2010 чылдан бээр өзүп эгелээр. Ынчангаш бистиң башкыларымыска ажыл чок байдал тургустунмас дээрзи билдингир.

— Школаларда номнар хандырылганың талазы-биле байдал кандыгыл? Садыгларда өөредилге номнарының кандызы-даа бар, номнар шилип алырда кандыг-ла-бир кызыгаарлаашкын турар бе, Петр Александрович?

— Ийе. Бо чылын башкы кижини кандыг номнар-биле ажылдаарының дугайында шыңгы ажылды чоруткан бис. Март айда ийи дидактиктиг шугумну бадылаан бис. Бөгүндө ТР-ниң өөредилге болгаш эртем яамызы чүгле тодаргай, доктаадып каан номнар-биле ажылдаарын чөпшээрзэн. Мооң мурнунда башкы кижини номну бодунуу-биле хамаанчок шилип алып турган болза, ам ол номнар шилип тура, чогуур сүмелерни сагыыр, бистиң уругларымыс өөренкич кылдыр доктаадып каан номнарын шилиир ужуруг. Чижээлээрге, орус дылда болза, 7 номну доктаадып каан. Ол номнары бис садып каарымыска, башкы кижини оларның кайы-бирээзин шилип алгаш, ажылдаар эргелиг. Бээр чүгле лицей-гимназия болгаш ортумак школаларның лицей-гимназия класстары кирбейн турар. Башкы кижини өөредилге яамызының дужаалын күөсетпес болза, аңаа хамаарыштыр административтиг хемчегни алып алаар.

Бо хүнде бистиң школаларымыска номнар четчил турар. Оон аңгыда 12 млн. рубль курлавырымыс бар, сентябрь, октябрь айларда школаларымыс хергелелин көрүп тургаш, садып бээр бис. Ном үндүрер чер бистиң чагывысты кайы-даа үеде кылырынга белен.

— Национал класстарның ном-биле хандырылганы кандыгыл?

— Национал-девискээр кезээ-

ниң номнарының талазы-биле улуг-ла бергедээшкыннер чок. Национал школаларга орус дыл болгаш чогаал номнарын немелде садып бээр бис. “Чырыдышкын” деп ном үндүрер черниң Санкт-Петербуртта салбыры биске ол номнары эккеп бээринге белен. Бо чылын профильдиг өөредилге болгаш профильдиг өөредилге мурнунуң курстарының номнарын садарын планнап турар бис. Ынчангаш шупту коллегаларымын, ылаңгыя школа директорларын кайы-ла-бир класска ном шилирде, кончуг кичээнге болурун дилеп тур мен.

— Бо чылын амыдыралы чегей өг-бүлелерниң уругларына чаа өөредилге чылынга белеткениринге кандыг дузаны көргүзөр ирги?

— Уругларны школаже белеткээр даалганы тус чер органнарынга дааскан. ТР-ниң Чазаа “2005-2006 өөредилге чылында хайгаарал чок уругларга материалдыг дузаны чедирериниң дугайында” деп доктаалды хүлээп алган. ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы үстүнде доктаалды күөседире-биле уруглар школа херексели, идик-хеп садып алырынга 150 муң рубльди үндүргөн. 300 уруг 500-500 рубльдерни алып. 1500 хире амыдыралы чегей өг-бүлелерниң уругларына тус чер чагыргалары дузаны чедирер. Оон аңгыда социал педагогтар, класс башкылары өг-бүлелерниң уругларына чүү четпейн турарын тодарадып, ажылдап турар.

— Башкы кадрлар айтырымы кандыгыл?

— Республиканың школаларында 222 хос олуттар бар. Даштыкы дыл, физика, информатика, психология башкылары чедишпес турган. Сөөлгү чылдарда даштыкы дыл башкылары чедишпес дээр айтырыг чүгээртзэн. Чижээлээрге, Бай-Тайга, Эрзин кожуннарның шупту школаларында даштыкы дыл башкылары бар. Эки ажылдап турар өөредилге килдистер, школа директорлары ТКУ, ХКУ, ККПУ-нун доозукчуларын боттарында элзедип алганын демдеглээр апаар. Бо үш дээди өөредилге черин бо чылын 30 ажыг даштыкы дыл башкылары дооскан. Көдээ черде орус дыл болгаш даштыкы дыл башкыларына баштайгы үш чылда ай санының акша телевингине немей 500 рубль немеп берип турарын база катап сагындырза, артык эвес боор. Ынчангаш олар дээди категорияның башкыларына деңнежип турар. Аныяк башкылар, дидими-биле көдээ школаларже ажылдаңар, силер аңаа херек силер!

Сентябрь 1 — байырлап хүнү. Бис шупту уругларны, аваларны, ачаларны, кырган-ава, кырган-ачаларны база школага ынак, боттарының школалачы чылдарын утпаан шупту улустарны школага чедип кээп, башкы кижиниң, бичини чаштарның хей-аьдын чылыг сөстөр-биле көдүрүп каарынче чалап тур бис.

Шупту коллегаларымын чаа өөредилге чылы-биле байыр чедирип тур мен. Берге, ынчалза-даа хүндүлүг ажылынга чогаадыкчы чедишкыннерни, ааскежикти, хүннүн-не школаже күзелдиңер-биле кээриңерни база силерни караа чайнаан чаптанчыг чаштар өөрүшкү-биле уткуп турарын күзедим.

Тамара КУУЛАР.

АВАМГА ЧОРГААРЛАНЫП ЧОР МЕН

Бистиң ававыс — Чажытмаа Римма Викторовна өг-бүлениң эң хеймер кызы болуп, Чадаана хоорайга төртүтүнгөн.

Кырган-ачавыс Виктор Балчимаевич Очур-оол — Тыва Арат Республиканың баштайгы удуртукчуларның бирээзи, а кырган-ававыс Кертик Дамдын-ооловна Очур-оол — обком партияның машинакчызы болуп ажылдап чораан.

Өг-бүлениң эң улуг оглу — Очур-оол Семис-оол Викторович база ачазын дөзеп ужудукчу болган, “Россияның ухар чүүлүнүң тергини” аттың эдилекчизи, күш-ажылдык хоочуну кижини.

Даай-ававыс (бис шупту Роза авай дээр бис) Розалия Викторовна “Россияның потребкооперациязынга шылгараңгай күш-

ажылы” деп херек демдээниң эдилекчизи, күш-ажылдык хоочуну.

Ортун даайывыс — Очур-оол Валерий Викторович база-ла күш-ажылдык хоочуну, Чадаана хөмүр-даш уургайының хүндүлүг шахтеру. Хеймер даайывыс Алексей Викторович бодунуң өскөн-төрзэн сууру Бажың-Алаакта “машиналар эмчизи”, деп аттыг кижини чүве.

Бистиң ававыс өг-бүлениң хеймер кызы-даа болза, кызы-маа-биле ийи дээди эртемни чедип алган, “Россияның Улус өөредилгезиниң тергини” деп бедик атка база төлөптүг болган. Ол эки ажылдакчы болурундан аңгыда, ийи уруунуң, чаңгыс оглунуң, уйнуктарының эргеленип ханмас эргим, ынак авазы, кырган-авазы.

Мындыг кызымак, ак сеткилдиг, чүгле чоок кижилериниң эвес, а чоннун аразында хүндүткелдиг иеден төртүтүнгенимге чоргаарланмас аргам чок.

Ынчангаш авамга чаа өөредилге чылын таварыштыр ажыл-амыдыралыга чедишкыннерни, кан дег кадыкшылды, өөрүшкүнү, ам-даа бистиң ававыска узун назылап чоруурун күзевышаан, черге чедир мөгейип, эң-не чырык-чаагай йөрээлди сөңнеп олур мен.

Ортун кызы Бэлла
ЧАЖЫТМАА.

КАИ

КӨРГҮЗҮГЛЕРДЕН ТҮҢНЭЛ ҮНДҮРЕР

Эрткен чеди айларның түңнелдери-биле алырга, республиканың автооруктарында транспорт озалондааның талазы-биле байдал элзэн нарын бооп турар.

КАИ-ниң орук шимчээшкениниң инспекторлары орук шимчээшкениниң дүрүмнерин хажыткан 29479 таварылганы илереткен, эрткен чылдың ол-ла үези-биле ону деңнээрге, ол 5,6 хуу хөй бооп турар. 1532 чолаачы транспортту эзирик башкарып чорааш, КАИ ажылдакчыларына туттурган. Аңаа хамаарышкан материалдарны судтарже кириген, 775 чолаачының транспорт башкараар эргезин казан.

Орук-пост албанының ажылдакчыларының кол-ла сорулгазы — орук-транспорт озалондаанга чедирип болур хире хажыдышкыннарны баш удур илередип, чайладыры бооп турар.

2005 чылдың чеди айларында озалондак саны кызырылган-даа болза, 151 орук-транспорт яны-бүрү болушкуннары болган, оон түңнелинде, 203 кижини кемдээшкине таварышкан, амы-тынындан 56 кижини чарылган. Транспортту эзирик башкарып чораан чолаачыларның буруузу-биле 17 орук-транспорт озалондаа болганы бүртүктеткен, ол — болган бүгү озалондактың 11,2 хуузу бооп турар. Оон түңнелдери аар уруктарлыг болган.

Кызыл хоорайга хамаарыштыр алып болза, ол үеде орук-транспорт шимчээшкениниң 60 яны-бүрү хевириниң озалондаа болган, аңаа 11 кижини амы-тынындан чарылган, 66 кижини кемдээшкине таварышкан.

Кылдыңан сайгарылганың түңнелдери-биле алырга, тран-

спорту-биле чадаг кижилерни таварыпкан болушкуннар база хөй бооп турар. Ындыг байдалдан 17 кижини амы-тынындан чарылган, 56 кижини бертинген.

Автотранспорт аңдарылган 40 ажыг таварылга бүртүктеткен, ол болза ниити орук-транспорт озалондааның 27 хуузу, аңаа 20 кижини амы-тынындан чарылган, кемдзэн кижилер — 85.

Болуп турар бүгү орук-транспорт озалондааның 19 хуузу транспорт аймааның үскүлөжип алыры. Ындыг 29 таварылга бүртүктеткен. Өске таварылгаларда ышкаш, оон амы-тынындан чарылган улус база бар, 10 таварылга болган, бертинген — 53.

Чогуур хемчеглер алдынып турзажок, назы четпээнерниң киржилгези-биле болуп турар транспорт озалондааның саны шоолуг кызырылбайн турар. Эрткен чеди айларның дургузунда уруглар киржилгелиг 39 озалондак болган.

Орук-транспорт озалондаа Улуг-Хем, Барыын-Хемчик, Өвүр, Бай-Тайга, Сүт-Хөл болгаш Каа-Хем кожуннарда өзүлдегил бооптур. Озалондак, кижилер амы-тыны-биле холбашкан үстүнде көргүзүглер, ылаңгыя транспорт-биле дорт холбаалыг кижилерни, чадаг-даа кижилерни бодандырып келги дег, кичээнип, транспорт башкарада азы орук кежерде, бедик харысалгалыын утуп болбас ужуруг бис.

Бистиң корр.

СОРУЛГАНЫ КАНЧААР ШИИТПИРЛЭЭРИЛ?

Россия Федерациясының Президентизинин Сибирьнин федералдыг округунда Бүрүн эргелиг төлээзи А.В. Квашнин тус чер бот-башкарылгазының айтырыгларының талазы-биле интервьюну массалыг информация чепсектеринин төлээлеринге берген.

Эрге-чагырганың мурнунга тургускан айтырыглар тода билдингир. Ол дээрге, чүнүң-даа мурнунда чурттуң айыыл чок чоруу, ооң хамаатыларының төлептиг амыдыралы. Сибирьге ол сорулгаларны канчаар шиитпирлээр? Ол дугайын А.В. Квашнинин интервьюзунда айыткан.

— Анатолий Васильевич, амгы үеде Россияда улуг хемчээлдиг реформаларны — тус чер бот-башкарылгазының чагыргаларының реформаларын, социал, бюджет чаартылгаларын чорудуп турар болгай. Бо дээрге федералдыг төптүң инициативалары, аңаа хамаарыштыр девискээрлерде эвээш эвес хомудалдар үнүп турар. Бо реформаларны боттандыраар үеде девискээрлерниң, муниципалитеттериниң сорулгалары кандыг болурул? Ажылды эки талаже өскерттириниң аргалары бар ирги бе?

— Силерниң чугаалап ораынар чаартылгалар азы реформалар шагдала тыптып келген. Сөөлгү чылдарда чурттуң экономикасында, одалга, чиг эт болгаш энергетика адырларында ниити байдал чүгээр. Ынчангаш байдалы баксыраан черлерге өскерилгелер кылыр үе келген. Ол дээрге, бүдүрүлгө черлери, чижээ, машина тудушкуну азы чиик үлетпүрдүр, а социал адырга, ылангыя чиигелдерни хамаарыштыр чаартылгалар чорудары шуут эргежок чугула апарган.

Натура чиигелделер Совет Эвилелиниң үезинден бээр хевээр арткан, оларның чамдызы россий эрге-чагыргаларның бодал чок шиитпирлериниң уржуу болур. Бир талазында социал чаагай чорукту берип турган, өске талазында — ону чүгле үштүң бир кезин ап турган. Кандыг-бир кижилер чиигелделерни ап турда, хей кезин албайн турган. Утказын алырга, мегелеп турганы ол-дур, эрге-чагырга черлери чонун мегелевес, аазаан соонда, күүседир уjurлуг. Чиигелделерни акшаландырышкынче шилчиткен ужуру ында.

Бюджеттер аразының харылзааларын ап көрээли. Амгы үеде төптүң болгаш девискээрлерниң саң-хөө харылзааларын баш бурунгаар көргөн, шаанда ындыг турбаан. Ынчангаш девискээрлер планнарын боттары тургузар аргалыг апарган. Федералдыг төптүң чүнү кылыптарын манап орбас аан. Реформаларның даңзын уламчылап болур, олар шагдала тургустунган айтырыглар болгай.

Бо реформаларны чорударында девискээрлерниң ролу кандыг болурул дизе, стратегияны — Москва, а тактиканы — бистер кылыр апаар бис. Эң-не кол чүве болза, социал, саң-хөө, чагырга талазы-биле чаартылгалар чорудары кандыг-бир черниң девискээрлерге «ыйышкыны» эвес дээрзин билири болур. Оларның сорулгазы — девискээрлерни чурттакчылыг черлерге чедир бот-тускайлаң болдуруп, кижилерниң амыдыралына холбашкан айтырыгларны тускайлаң шиитпирлээринге чаңчыктырары. Эң-не кол сорулгазы — кижилерге сагыш салып, оларның амы-

дыралын экижидери, материалдыг, сагыш-сеткил байдалдарын төлептиг хандыралы.

— Тус чер бот-башкарылгазының дугайында реформа эң хей маргыжыгларны болдурган. Чүү деп бодай-дыр силер, реформаны чорударын соңгаарладып болур бе?

— Ону хоойлу езугаар чорудар апаар, ынчангаш чогуур шиитпирни Күрүне Думазынга, Федерация Чөвүлелинге болгаш Россияның Президентизинге хүлээп алыр.

Мээң хууда бодалым — чаңгыс-даа базым аткаарлавазы! Эки ажылдааш, айыткан бүгү чүүлдерни хуусаазында күүседир. Чамдык девискээрлер муниципалдыг реформалар чорударына белен эвес харын. Ынчанмыже «Россия Федерациясынга тус чер бот-башкарылгазының кол принциптериниң дугайында» федералдыг № 131-ФХ Хоойлуну 2003 чылда хүлээп алганын утпас керек. Белеткел ажылдарына үе четчир турган! Бир эвес хоойлунуң күштүг бооп эгелээрин соңгаарлаткаш, маажырап чыдарын уламчылаар болзувусса, 2008, оон туржук 2010 чылга белен эвес болур бис.

Реформа нарын, ооң хемчээли улуг. Тус чер бот-башкарылгазын чаарты организастаарга, муниципалдыг тургузулгаларны саны ийи катап көвүдей бээр, чагыргалар девискээрлерден чүгле акша алыр эвес, харын боттарының бүрүн эргелерин, хүлээлгелерин күүседир. Муниципалдыг тургузулгалар саң-хөө экономика талазы-биле бот-тускайлаң апаргаш, хууда амыдыралын хандыраар — реформаның сорулгазы ол-дур.

Бо бүгү чүүлдер девискээрлер болгаш муниципалитеттер деңгелинге хей норма-эрге актыларын хүлээп алырын негээр. Чеже-даа нарын болза, оларны боттандыраары эргежок чугула. Тус чер бот-башкарылгазы чоннуң эрге-ажыктарын камгалаарынче сагыш салып эгелээнде, а ол ышкаш чон эргелеп-башкарылгага идепкейлиг киржи эгелээнде, Россияның күрүне үндезини быжыгар. Эрге-чагырганың болгаш чоннуң бо сорулгаларын каттыштыраар керек.

Сибирьнин федералдыг округунда девискээрлерде 2006 чылдың январь 1-ден эгелеп, тус чер бот-башкарылгазының дугайында Федералдыг хоойлуну боттандыраарына белеткел деңгели четчир-биле бедик дээрзин демдеглээр уjurлуг мен.

— Маңаа холбаштыр амгы үеде кандыг кол сорулгалар тургустунганыл?

— 2005 чылдың күзүнүңде тус чер бот-башкарылгаларының төлээлелге органнарына, ол ышкаш катап тургускан муниципалдыг тургузулгаларга сонгулдалар эртер. Кол актыларны — тус чер бот-башкарылгазының уставтарын, структура дугайында дүрүмнерин хүлээп алыр уjurлуг. Федерация субъектилериниң болгаш муниципалитеттериниң аразында харылзаалар айтырыгларын шиитпирлээр девискээрлерниң норма-эрге-хоойлу, ооң иштинде саң-хөө актыларын хүлээп алыры эргежок чугула. Аңаа

дүүштүр муниципалдыг район азы хоорай округу, чурттакчылыг чер бүрүзү дараазында чылдагы хууда бюджетин тургузар.

Чаа байдалдарда ажылдаар девискээрлер чагыргаларының баштыңнарын, муниципалитет албан-хаакчыларын өөредир чугула. Ынчангаш бис 2005 чылды Сибирьнин федералдыг округунга профессионализмниң чылы кылдыр чарлаан бис.

Кадрлар хандырылгазының айтырыглары, оларның мергежилин, профессионал байдалын экижидери амгы болгаш келир үеде эң чугула айтырыглар бооп турар. Бистер ам 2006 чылче социал удурлангышкыннар, ажыл уун билбес чорук чокка кирер өөредилгени организастаар уjurлуг бис, чүге дизе, тус чер бот-башкарылгазын организастаарының чаа системаны күштүг бооп эгелээр. Профессионал башкарыкчы, ооң иштинде эрге-чагырга башкарыкчызы амгы айтырыглары «өрт өжүрери» дег шиитпирлээр кижилер болур. Езулуг профессионал кижилер стратегтиг угаал-бодуу, каш чыл бурунгаар көөр кижилер болур. Муниципалдыг албан-хаакчыларны бо чүүлдерге өөредириниң кол чылдагааны ындыг.

Амгы үеде чүгле хүнүн бодап чурттаар, акша чедишпезинге сылдаглар болза хоржок. А чамдык кижилер албан-дужаалында анаа-ла «саадап» турардыр! Көдээ черлер-даа канчаар, керектин ужуру чүл дизе, чүгле улуг эвес муниципалдыг тургузулгаларда эвес, харын улуг хоорайларда безин баш бурунгаар боданмас, стратегтиг планнашкын чок ажылдаар чоруктар бар. Ынчангаш эрге-чагырга кижилерин ыяк өөредир, белеткээр апаар.

— А өөредилгени организастаан ирги бе?

— 2004 чылда федерация субъектилериниң күүсекчи болгаш хоойлужудулга эрге-чагырга органнарының база тус чер бот-башкарылга органнарының специалисттерин белеткээр чаңгыс аай системаны Сибирьнин федералдыг округунга организастаар дугайында шиитпирни бүгү губернаторлар, субъектилер баштыңнары-биле кады хүлээп алган. Губернаторлар ораакчыларының болгаш дээди өөредилге черлериниң удуртукчуларының киржилгези-биле программаны тодараткан болгаш чорудар ажылдар планнарын тургускан. Оларны күүседип турар.

Июль айның эгезинде муниципалдыг районнар удуртукчуларының чартык кезин өөреткен. Ниитизи-биле, бистин санааны-высты езугаар алырга, белеткелди болгаш эде белеткелди 24 муң кижилер эртер, олар болза төлээлелге органнарының удуртукчулары, муниципалдыг тургузулгалар удуртукчулары, баштыңнар ораакчылары, тус чер чагыргаларының специалисттери-дир.

Күрүне болгаш муниципалдыг албан специалисттерин белеткээр өөредилге черлериниң бо чорудуга сонургалы улгадып турарын демдеглексез ийик мен. Ынчанмыже дээди өөредилге черлериниң аргаларын долу ажыглавайн турар. Ол дээрге, улуг харысалганы ам-даа угаамедереп билбей турарының херечизи-дир. Ынчангаш программада көргөн чүүлдерни долу күүседирин негээр бис. Ооң соон-

да ындыг ажылдакчыны катап база эде өөретпес.

Оон аңгыда, федерация субъектилериниң кады муниципалдыг тургузулгалар баштыңнарына дузаны ажылдап кылган. Муниципалдыг тургузулгаларны эргелеп-удуртурда чүнү кылырын, документилерниң чаңгыс аай хевирлерин ында кириген. Амгы үеде чер-черде электрон аргазы-биле өөредир ажылды калбарткан, ол арга район, хоорай округу, чурттакчылыг черлер баштыңнарына езулуг «стол ному» апаар.

«Боттарыны башкарып тур бис» деп номнар сериясының баштайгызы-дыр ийин. Ам ындыг дөрт номну белеткел турар, тус чер уjur-дузалыг айтырыгларны шиитпирлээр, муниципалдыг тургузулгануң социал-экономика хөгжүлдезиниң программаларын тургузар айтырыгларын ында кириген.

— Эрге-чагырганы — чонга деп чаңгыс эвес чугаалап келдиңер, тус чер бот-башкарылгазынга реформа үезинде эрге-чагырга чонче чоокшулаар ирги бе, Анатолий Васильевич?

— Реформаны чогуу-на ынаар угландырган. Эрге-чагырга чонче, кижилерниң тодаргай хереглелдеринче чоокшулаар. Хамааты кижилер бүрүзү эргелеп-башкарылгага, эрге-чагырга-биле бир суурда, бир кудумчуда кандыг-бир айтырыгны шиитпирлээринге дорт киржир.

Хамааты кижилер эргелеп-башкарылгага киржирде, тус чер дүжүметтериниң кабинеттеринче поход кылып, дилег кылбас. Боттуу-биле башкары — канчаар чурттап турарынче боду сагыш салыр дээни болур. Девискээрлерниң, бажыңнарын арыг-силег болуру, оларның чаагайжыдылгазы, квартираның чылыг болуру, коммунальщиктер ачы-дузасынга өртектер — чүгле бажыңнар чаны аштаар кижилерниң, чуртталга-коммунал ажылдакчыларының херээ эвес-ле болгай. Кижилер бир талазында, боттарының эрге-ажыктарын коллективтиг, а өске талазында — ниитилелге болгаш хууда амыдыралына дүрүм сагып тургаш боттандыраар. Ындыг таваарылгада, хей айтырыглар, чарыгдалдар тургустунмас.

— Ынчанмыже муниципалдыг тургузулгалар-даа, федерация субъектилериниң деңгелдеринде-даа хууда бүрүн эргелерни боттандыраарына хөрөңги чедишпейн турар деп хей чугаа үнүп турар. Ону канчаар шиитпирлээр?

— Чүнүң-даа мурнунда хоозун медеглелдер кылбаза эки, тодаргай саннарны — хереглели, орулгалары база чарыгдалдары чечел, каш четпезил, ону адаза чогуур. Эң-не кол чүве — тус чер чагыргазының мурнады көргөн сорулгаларына дүүштүр хөрөңгини хуваары. Чоннуң амыдырал хандырылгазы бирги черге турар. Ону көргөн статьялар (чүүлдер) турар. Дүжүметке албан ордузу тудуп, эрги-даа бол, урелик эвес машиназынга селгүүстедип турган херээ чок, кижилерниң бажыңнары чылыг, чырык болур уjurлуг!

Муниципалдыг тургузулгаларның бюджеттерин тургузар айтырыг бүрүн эргелиг төлээ аппаратының контролонда турар. РФ-тин саң-хөө сайыды Алексей Кудриниң киржилгези-биле округка ийи чөвүлел хурал эрттирген бис. Ол хуралдарга девискээрлерниң,

муниципалдыг районнарның, чурттакчылыг черлерниң баштыңнары саналдарын берген. Олар ам кады шиитпирлеп турарыныс дыка хей айтырыгларны салган.

Муниципалдыг эрге-чагыргалар куруг черде, муңгаш үңгүрде турбайн турар. Кады чорудар харылзааларның үш кол субъектизи — эрге-чагырга, экономика-бизнес, социал субъект ажылдап турар. Экономика — социал субъектиниң (хамаатының, өгбүлениң, ниитилелдин) хереглелдерин хандыраар ажыл-агый субъектизи (бүдүрүлгө) болгаш ниити күрүне болур. Эрге-чагырга — башкарылга.

Бо үш субъект чаңгыс аай системага турар, эргелери, хүлээлгелери харылзаалыг болур. Чүге эргежок чугула харылзаалыг болурул? Чүге дизе, социал субъектиниң болгаш бизнестиң эрге-ажыктары аңгы-аңгы болгай. Хамааты, ажылдакчы кижилер болушаан, бодунуң күш-ажылы дээш хей акша алыксаар. Бизнес, ажыл берикчизи болганда, удурлангышкак бооп, чарыгдалдарны эвээжеткеш, хей орулга алырын бодаар. Бизнес бодунуң эрге-ажыктарын камгалаар болганда, эрге-чагыргалар — социал субъектиниң болгаш экономика-бизнестиң кады ажылдаарына байдалдарны тургузар. Адактын соонда чүл дизе, «эрге-чагырга — социал субъект» шугумунда боттарының харылзаалары база бар. Хамааты, өг-бүле, хей-ниити эрге-чагыргалаарга материалдыг болгаш сагыш-сеткил мегелделерин тургузар, а эрге-чагыргалар — кижилерниң төлептиг чурттаарына болгаш ниитилелди чөрүлдээлер чокка хөгжүдеринге байдалдарны тургузар.

«Эрге-чагырга, экономика-бизнес, социал субъект» деп бо үш булуңчук эргелер болгаш хүлээлгелерниң чамдык системасында каттыжып-даа турар. Сорулга чүл дизе, ук системаны болуру-чогууру-биле бүгү субъектилерге таарыштыр кылыры. Ук системага яңзы-бүрү субъектилерниң-даа, чаңгыс субъектиниң иштинге-даа эрге-ажыктарының чөпшээржилге-дугуржулгалыг болурун чедип алыр. Чижээ, эрге-чагырганың ийи кол деңгели — күрүне эрге-чагыргазы болгаш муниципалдыг эргелеп-башкарылга бар. Күрүне эрге-чагыргазы бодунуң ээлчээнде федералдыг болгаш регионалдыг (девискээр) деп чарлып турар. Муниципалдыг эрге-чагырга база ийи деңгелге — хоорай округу болгаш муниципалдыг район, а ол ышкаш көдээде база хоорайда чурттакчылыг черлер деп чарлып турар. Бо бүгү деңгелдерниң аразына таарыштырылга турар, эрге-хүлээлгелерге катаптаар, кожаланчак чоруктар турбас.

Бистин ажилывыстың принципалдыг схеманы кысказы-биле чугаалаарга ындыг. Алыс чүүлдерни айтып бээр болганда, ону ажыглаары эргежок чугула. Бо схема хей айтырыгларга харыны берип турар, ооң иштинде хөрөңги чедишпесте тус чер бот-башкарылгалары чүнү кылырыл деп айтырыгга харыны берип турар.

Чижээ, эрге-чагыргаларны денелдер аайы-биле аңгылааны бюджеттер аразының харылзааларын, муниципалитеттер болгаш федерация субъектилериниң аразында бүрүн эргелерни эде хувааган. Район азы хоорай, чурттакчылыг көдээ азы хоорай черлер баштыңнарының сорулгазы

болза боттарының бюджеттерин тургускаш, субъектинин күүсекчи эрге-чагырганының, бодунун төлээлге органының мурнунга үндезинниг бадыйткаары. Бюджетти мурнады көргөн өрелерни төлээр, бюджеттин чедишпес талазын дуглаар, хөгжүлдуге курлавыр тургузар кылдыр тургузар. Ооң эң дээрэ вариантызы болза, муниципалдыг тургузугнун бюджетин четчир кылдыр тургузуп алыры, четпес талазын девискээр деңгелинде дамчыдары. Федерация субъектиси кезээде четпес чүүлдерни дуглаар аргаларлыг болур, федералдыг төптөн хөй янзы чээлилерни ап турар.

—Тус чер болгаш девискээрлер деңгелдеринин бизнесменнер-биле харылзааларын тургузары деп чүл? Акша дилээр ол бе?

—Үш субъектилернин аразында харылзааларже силерни катап эгилдирейн, эрге-ажыктар болза, аразында холбаалыг, чөптүг болур ужурулуг. Бизнес хамааты ажилдакчының сөөлгү хөргизин «сыырып» алгаш, аңаа каш көпөөк төлөп болур. Ол ышкаш эрге-чагыргалар сайгарлыкчыларга чаа-чаа үндүрүлгелерни оонагаш, моондактарны тургузуп болур. Ындыг система экономика-бизнеси эрте, орай-даа болза, буурадып болур, ажилдакчы кижилер ышкаш халас ажилдавайн барып болур. Эрге-чагыргаларның болгаш бизнестин сорулгасы хамаатыларның эрге-ажыктарын барымдаалап, сайгарлыкчыларга чогуур байдалдарны тургузары. Фирмалар, компаниялар, хууда бүдүрүлгелер үндүрүлгелер төлезин дээш, ажилдаар чаа черлерни тургуссун дээш ажилдаар. Бо принцип деткиччилер, меценатство чижектиг Россияга турган хевирлерни солувас. Ынчалза-даа бүгү-ле чүве чогуур деңгелге турар. Бизнесен чүгле үндүрүлгелер төледир.

—Девискээрлерге, оон туржук, федералдыг төпке бодаарга, бизнес-биле ажилдарның янзы-бүрү хевирлерин шилип алырынга муниципалитеттер ындыг-ла хостуг эвес болгай. Чингелделерни тургузар талазы-биле бүрүн эргелер кызыгаарлыг, олар эң аар (улу) үндүрүлгеге хамаарышпас. Маңаа хамаарыштыр тус чер эрге-чагыргалары чүнү сүмелеп болурул?

—Бүгү-ле чүвени чингелделер-биле холбаштырбас ужурулуг бис. Тус чер чагыргаларында бүрүн эргелер болгаш аргалар эндерик. Аренда төлевири, биче болгаш ортумак бүдүрүлгелерге бажыңнарны ачыладыры—колдуунда хоорай, көдээ чагыргаларның херээ-дир. Магазин, септелге мастерскаялары ачыдаарына чөпшээрел бээр, янзы-бүрү дугуржулгалар кылыры—база-ла тус чер чагыргаларының кылыр ажылы болур. Маңаа чурумдан тургузунар! Силернин үндүргөн күженишкениңер эглип келир, үндүрүлгелерни, шалыңны, ажилдаар чаа черлерни, ачы-дузаны, барааннарны алыр силер.

Чижээ, тудуг адырын ап көөрге, чамдык хоорайларда янзы-бүрү чөпшээрелгелер берип турар албан черлеринин саны 30 четкен! Мындыг таварылгада тудуг ажылын сайзырадыр, чик өртектег чурттар чер алырының дугайында чугаа кылыры берге бооп турар. Бо бүгү чүүлдер—аренда телевири, чөпшээрелгеге үндүрер түр болгаш саң-хөө чарыгдалдары—квартиразы өске-даа барааннар өртөөнгө хамааржы бээр. Улуг өртег—амыдырал деңгелин кудуладыр, хоорай азы көдээ черлер чуртта-

чыларына аар үрге болур. Эрге-чагыргалар кижилернин амыдыралын экижидер дээш ажилдаар. Административтиг артык чарыгдалдарны эвээжеткеш, ындыг хемчеглер бизнеске салдар чедирерин чедип алыр.

—Бизнестин болгаш эрге-чагыргаларның эрге-ажыктарын, оларның кады хөделишкенин таарыштырар кандыг арга турар ужурулуг?

—Бүгү деңгелдерге—федерация субъектисинден чурттакчылыг черлерге чедир бо механизмни таарыштырар элээн каш хемчеглер—норма-эрге-хоойлу баазасы, девискээрни хөгжүдеринин социал-экономикаг концепциялары болгаш планнары негеттинер, консультация чорудар болгаш бадыйлаар эргелиг органнын тургузар, эрге-чагырга, бизнес болгаш чон эрге-ажыктарының структурасы ажилдаар. Бо бүгүнүн үндезини—норма-эрге-хоойлу баазасы. Бизнес хоойлуга чагыртыр, аңаа дүүштүр үндүрүлгелерни төлээр, чогуур чөпшээрелдерни алыр, хыналдаларга таваржыр.

Девискээрниң социал-экономикаг хөгжүлдү планы—эң кол негелде. Бүгү деңгелдерин эрге-чагырга болгаш бизнес харылзааларын кады ажилдап кылган болгаш бадыйлаан социал-экономикаг стратегия планга дүүштүр боттандырат. Маңаа холбашкан «Сибириниң стратегиясы: социал турум чорук болгаш өзүлдү дээш эрге-чагырганың болгаш бизнестин кады ажилдакчыгазы» деп стратегия планы боттандырып турар. Муниципалитеттерге боттарының планы, биче, ортумак болгаш улуг бизнес болгаш эрге-чагыргаларның сорулгаларын чурттакчыларның эрге-ажыктары-биле дүүштүргөн программа ажилдап турар.

Ол программалар болгаш планнар чүнү берип турары? Эрге-чагыргаларның бодалдары, аңгы-аңгы чурттакчылыг черлериниң, хоорайларның, девискээрниң перспективалары сайгарлыкчыларга билдиргир. Девискээрниң канчаар хөгжүүрүн, хереглелдин кандыг бооп турарын билер болганда сайгарлыкчыларга план тургузары чик болур. Чедир бодаан, үре-түннелдиг шийтпирлерни хүлээп алыр.

Эрге-хоойлу экспертизасы чорудар, а ол ышкаш стратегия планнар ажилдап кылыр черлер—консультация чорудар болгаш бадыйлаар эргелиг органнын болур, ооң ажылынга эрге-чагырганың, бизнестин төлээлери, эртемденнер эксперттер киржир. Ону чорудары-биле Сибириниң федералдыг округунда дээди экономикаг чөвүлелди тургускан. Чамдык девискээрлерде боттарының структуралары ажилдап турар, олар бизнесменнерин болгаш эрге-чагыргаларның кады хөделишкениңерни чугаалажып көрүп турар. Ындыг органнын бүгү девискээрлерге, ол ышкаш чурттакчылыг черлериниң, районнарның, хоорайларның күүсекчи болгаш төлээлелге органнының чанынга турар.

Адактың соонда чүл дизе, бадыйлаар эргелиг органнын аңгыда, күрүне-хууда партнер аргасы-биле ажилдаар структура тургузары эргежок чугула. Ындыг структуралар Сибирини хөгжүдөр стратегияны, а ол ышкаш федерация субъектилерин болгаш муниципалдыг тургузулгаларны хөгжүдөрнин программаларын болгаш планнарын боттандырырының чугула механизмнериниң бирээзи болур.

Анна НИКОЛАЕВА
чугаалашкан.

СЕРЕМЧИЛЕЛДИГ БОЛУҢАР!

Сөөлгү цеде Россияның девискээринге террорисчи цүлдиглер болгаш өске-даа аар херектер цил, хөй кижилерни өлүм-чидимге таварыштырып турары ховар эвес апарган. Ооң бир херечизи — эрткен чылдың сентябрьда Беслан школазынга болган халап болгай.

Мооң ужурунда, бистиң республиканың эрге-хоойлу камгалаар органны чаа өөредилге чылы эгелээриниң бцдүзүнде, школаларның айыыл чок болурун хандырат талазы-биле кандыг ажилдарны чорудуп турары деп айтырыгны салган бис.

Россияның ФАА-ның Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң хөй-ниити-биле харылзаалар тудар бөлүгүнден биске харылааны болза:

—Россияның күш структуралары болгаш эрге-хоойлу камгалаар органны хөй кижилер чыгыр черлерге айыыл чок чорукту хандырат, берге байдалдарның тыпты берген чылдаганнарын илередир, террорисчи үүлдиглер кылгаш дезип чоруп турарларны тып илередир талазы-биле хемчеглерни ап турар. Ниити күрүне деңгелинде, бирги ээлчегниң кичээнгейин терроризмге удур хемчеглер системазын сайзыраңгайжыдарынче угландырган: «Терроризмге удуг хемчеглер дугайында», «Россия Федерациязының Кеземче кодекизинге өскерилгелер болгаш немелделер кирир дугайында» федералдыг хоойлулар төлөвилелдерин ажилдап кылган.

Чаа өөредилге чылының бүдүүзүнде Россияның ФАА-ның Тыва Республика талазы-биле эргелели республиканың Иштики херектер органны-биле кады ниити өөредилге албан черлериниң, ооң иштинде Кызыл хоорайның 15 школаларының террорга удур камгалалының план езугаар хыналдазын чоруткан.

Хыналда хемчеглериниң үезинде кол кичээнгейни школалар девискээрлеринче автотранспорттун киреринге идегелдиг контроль тургузарынче, эрттирилге болгаш объект иштинин чурумнарын боттандыраынче, бооп болгу дег онза байдалдар үезинде өөредилге черлериниң ажилдакчыларының болгаш камгалалының белен болурунче угландырган.

Ниитизи-биле алырга, албан черлериниң террорга удур камгалалының байдалы чүгээр бооп турар. Камгалал системазында четпестерни илереткеш, контрольга алган, четпестерни чайладырының хуусааларын доктааткан.

2005 чылдың август 18-те Кызыл хоорайда № 11 школага

хыналда үезинде Россияның ФАА-ның Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң ажилдакчылары школа фундаментизиниң (тавааның) технологтуг үдүнде суп каан частыр тургузугну тыпкан.

Ук частыр чүлдү Тыва Республиканың ИХЯ-ның ОМОН бөлүүнүн инженер-сапер күштери чайлаткан. Ук частыр тургузуг алюминий хоорзадан, демирлер кескиндилеринден, зериилдерден тургустунганы илерээн. Ону чазылдырат чүүл кылдыр серенги баштарында кывар чүлдү (сераны) ажылгаан. Частыр тургузугта шак механизм болгаш электри лампалары база тургускан. Специалистерниң бодалын езугаар алырга, ук частыр тургузугнун күжү шериглерниң частыр пакединге дең болган.

Россияның ФАА-ның Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң ажилдакчылары оперативтиг-истелге ажылының түннелинде, частыр тургузугну кылган кижини тыпкан. Ол болза, Кызыл хоорайның чурттакчызы, № 11 школаның өөреникчизи болган. Ону байысаап көөрге, частыр тургузугну кылганын, ону школа бажыңының таваанга чажырып, салганын бадыйтаан.

Тыпкан частыр тургузугга экспертиза кылыры-биле республиканың ИХЯ-ның экспертиза эргелелинче чоруткан. Бо барымдаа талазы-биле хыналданы Кызыл хоорайның ИХЭ-ниң истелге эргелели чорудуп турар. Ооң түннелин езугаар юридиктиг үнелээшкенин кылыр болгаш частыр тургузугну кылган болгаш чажырып салган кижиге хамаарыштыр хемчегни тургузар.

Кандыг-даа байдалды болдурбазы чик. Ону эдип чазаары берге. Ынчангаш школага болган байдал ышкаш таварылганы баш удур сагындыраарына профилактика ажылы эң чугула.

Башкылар боттарының ажылының хөй кезин өөреникчилери-биле кады эрттирип турар болганда, оларны кымдан-даа артык эки билерлер. Ынчангаш кижиге амыдыралының эң үнелиг чүүлдериниң, аңаа харысалга чок болбазының дугайын уругларга чугаалап бээр чугула.

«Уругларның сагыш-сеткилинче орукту ажыдар» деп чугаа бөгүн уттундуруп бар чыдар: ада-иелер боттарының уругларының сагыш-сеткил кижизидилгезин утуп, чүгле оларның арын-шырайының чараш болурунче сагыш салып, оларның езулуг бодал-хөөннерин илередиринче эвээш кичээнгей угландырып турар.

«Шуптузун коргудар» азы «контроль ажил бижиринче барыксакас мен» деп сөстөрни чеже чугаалаар. Уруглар-даа, улуглар-даа харысалгадан чайлаваас. Назы четпээн уруглар-биле профилактика ажилдарын чорудар, а оларны ада-иелеринге административтиг харысалга онаар. Меге келдиришкениге кыйгырткан албан кижилеринге материалдыг төлевирни кылыр апаар. Аныяк «баштактар» багай чүве кылгаш, амыдыралыңарны болгаш ажылыңарны кезээде үрепчидирип болуруңарны утпаңар! Келир үеде шериг азы эрге-хоойлу камгалаар структураларга ажилдап болур болгай силер.

Ынчалза-даа кижиге шийткел коргуушкундан артык күштүг. Гуманныг болуңар. Сөөлгү үеде бо сөс уттундурган, ону хир-чамга борашкан багай сөстер солаан. Ындыг багай сөстер телевизор экраннарындан, солун, сеткүүл арыннарындан төктүп турар. Криминал медээлерни көрүп, дыңнаан соонда, ону өттүнмөңер. Уруглар психиказында чайгылышкынарны улуг улус эдип чазаар.

Республика чонундан дилээри-вис болза, серемчилелдиг болгаш кичээнгейлиг бооп көрүңер, силерниң деткимчеңер болгаш дузаңар-биле тускай албанның ажилдакчылары террорисчи бодалдарны эге чадазында-ла илередип, оларның аар уруктарын болдурбайн барып болур.

Россияның ФАА-ның Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң хөй-ниити-биле харылзаалар тудар бөлүү.

ТУДУГЛАРНЫ ООРЛАП ТУРАП

Бистиң бо Шагаан-Арыг хоорайда хуу садылгар дээрге чазь соонда мөөгүлөр дег көвүдээн. Чижээ, «Мария», «Надежда», «Ермак», «Сайзана», «Соян», «Аян» дээш-ле, чоруй баар.

Тууйбулар-биле туткан хуу садылгар безин бар. Ийе, харын, хуузунда саарлып, орулгалыг ажилдап турар улус тууйбу, цемент дээр чижектиг тудуг материалдарының хөй кезин

эжинде салып алган боор-дур. Чамдык кижилер ээн тудуглардан тууйбуларны дүне дажыглааш, чунар-бажың суг кылып алган боор. Ээн турар тудугларны оорладып турбайн, оларны камгалаар болзувусса, сөөлүнде оларны чедир тудуп алыры чонга ажыктыг эвес бе?

Наталья ДУГУР.

Шагаан-Арыг хоорай.

Культура болгаш спорт

Үнези-даа бедик-ле-дир

Ие-чуртта, Тыва черде, бөмбүрзекте. Иштикиде, даштыкыда чүү болган — “Шын” солунун арны ону бижири. Шынчы сөзүң үнези-даа бедик-ле-дир...

Кандыг солун болушкуннар, фактылар. Каая, канчаар, чүге болу бергенин-даа, Культурада, уран чүүлде чедишкуннар, Кударанчыг, өөрүшкүлүг чуртталгавыс фото-чурру...

Аалындан ырак чорааш, чанып келгеш, Ажы-төлүм аразынга ажыл-ишче шымны бээрде,

Эң-не баштай сегирип аар,

Эргим, ынак солунум сен,

шынчы “Шыным”

Борис КАЗЫРЫКПАЙ.

Меңгүн-Тайга.

ЫРЫ-БИЛЕ ХЕЙ-АЪТ КИРГЕН

Бо хүннерде бистиң корреспондентивис Тываның Композиторларының чогадыкчы эвилелиниң даргазы Кара-Кат Ооржак-биле ужурашкаш, ажыл-агыйчы чугааны кылган. Ону мооң адаанда парладывыс.

—Чайгы үеде композиторлар кайы хире дыштанганол, Кара-Кат Очурович?

—Эртип турар юбилейлиг чылда композиторлар тускай планны тургускаш, ол езугаар ажылдап турар. Чайгы үеде чүгле дыштанып эвес, чогадыкчы ажыл талазы-биле хей ажылдарны кылдывыс. Ажыл биле дыштанылганы чөптүг холбаштырып чаңчыга берген бис деп болур.

—Кылып чоруткан онзагай хемчеглериниң сонугадып көрүңерем?

—Бир-ле дугаарында Улуг Тиилелгениң 60 чылынга тураскааткан “Тиилелгениң салюду” фестивалга композиторларывыс идепкейлиг киришкен. Ооң соонда, композиторлар чаа ырлар мөөрейин эрттирдивис. Аңаа Анатолий Монгуш, Амыр Хоюгбан, Олег Тюдешев тиилекчи болдулар.

Чоокта чаа, чеди айда, Тере-Хөл кожуунга солун ужуражылганы эрттирдивис. Аңаа Тере-Хөл дугайында ырлар мөөрейи болду. Кызылдың уран чүүл училищезиниң сургуулу, эң анык композиторувус Томас Монгуш көскү чедишкунниг болганын өөрүп демдеглексээр-дир мен. Черле ынчаш Томас Монгуш чогадыкчы ажылга бедик харысалгалыын болгаш доктаамал дилээшкенин чоруп, идепкейлиг ажылдап турарын айтып каайн. Кайгамчык чараш агаар-бойдустуг Тере-Хөлге агаарлап, чогадыкчы күш, энергия-биле чепселенип алып аргалыг болдувус. Каас-чараш бойдус, ылаңгыя чогадыкчы кижилерни дыка хей-аът киирери чугаажок. Ынчангаш ырлар-даа төрүттүнген. Ийи катап концерт үндүрдүвус. Кожуун төвүнге болуп эртип турган спортчу хемчеглерге, ылаңгыя хүрешке композиторлар деткикчилеп, шаңналдарны тывыстылар.

Оон аңгыда, Сүт-Хөл кожуунун сүүрларын солун ужуражылгаларны чон-биле эрттирдивис. Чонун уткуп-хүлээп ап турары-даа аажок эки-дир. Ылаңгыя Сүт-Хөл кожуунун аржааннарынга эрттирген ужуражылгаларывысты улус-чон хөлчок сонугаган. Кожуунун культура килдизиниң ажылдакчылары чаа ырларны дораан өөренип алгаш, ол-ла кежээ ужуражылгаларга ырлажып турду. Амыр Хоюгбанның “Төрөөн Тывам аялгасы” (сөзү

О.Сувакпитти), Анатолий Монгуштуң ырларын, Нурсат Мерген-оолдун бичии уругларга ырларын шупту дораан ырлажы берген.

—Ырлар номнары чырыкче үнүп эгелээни дыка өөрүнчүг бир чедишкун ол деп болур ындыг аа?

—Ийе, ындыг. “Аялга” деп ырлар номун Кызыл кожуунун культура килдизиниң ачызында үндүрген, “Найысылал Кызыл”, “Хөгжүмнүг хээлер” деп инструменталдыг хөгжүм ному парлаттынды. Амыр Хоюгбанның “Оргадай” ырлар ному үнген. Ам-даа 4-5 хире ном парлаттыннар үезин манап чыдар, долузу-биле белеткеттинген. С.И.Бадырааның “XX чүс чылда эң дээр уруглар ырлары” деп ному белен, чүгле парлаары арткан. Хоочун композитор Б.Х.Чүлдүм-Сүрүнүн ырларының чыындызы акшаландырышкын манап, саадап турар.

—Чоок-кавы курорт, аржааннарга композиторлар чедип-ле тур боор аа?

—Чайын-кыжын-даа Чедер курорттун дыштаныкчыларынга композиторлар чедип, ужуражылга, концерттерни эрттирип чанчыккан. Бо август айда шүлүкчү Чкалов Мандыынчы биле композитор Амыр Хоюгбан, ыраажы Алексей Хоюгбан ужуражылга эрттирген. Композитор Алена Иомужап биле Тываның күрүне филармониязының ыраажызы Долаана Куулар база концерт үндүрүп чордулар. Көрүкчүлер аажок сонугаган.

—Кожуун, сумуларга ужуражылгалар кайы хире ажыктыг деп бодаар-дыр силер, Кара-Кат Очурович?

—Онза ажыктыг. Улус-чонун санал-оналын дыңнап, оларның чүнү күзеп, кандыг ырлар ырлажысап чоруурун билип алыр-дыр бис. Композиторлар биле культура ажылдакчыларының аразында кады ажылдажылга, бот-боттарын билчип, сагыш-сеткилин байытчыдарынга улуг рольдуг-дур. Шүлүк бижип чоруур кижиле аялга чогаадып чоруур улус арнын көржүп, таныжып, чугаалажып алырга, чогаалдың төрүтүнери, бижиттинери-даа белен болур-дур. Моон сонгаар-даа чон-биле ужуражылгаларны планнап турар бис.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ чугаалашкан.

«Шын»-на солун

Хөйүн, чоннун, номчукчунун, Көрүнчүү-ле

«Шын-на» солун. Араттарның суртаалчызы, Аттыг чечен «Шын-на» солун.

Делегейде болушкунну, Дески бижири

«Шын-на» солун. Улуг-бичии номчукчуну. Угаадыр-ла «Шын-на» солун.

Парлалганың үндезини, Башкы болган

«Шын-на» солун, Хоочуннар, чалыылар-даа, Холдан салбас

«Шын-на» солун.

Амыдырал чырыткызы, Аныяксаан «Шын-на» солун. Тыва чоннун кезээ шагда — Тыны болган

«Шын-на» солун.

Бораш ОНДАР.

Суг-Аксы.

Хөл шыдыраага чемпион

Бистиң республиканың хөл шыдыраа талазы-биле чемпионун илередир түннел маргылдаазы август 22-28 хүннеринде Тываның национал парыгынга ажык дээр адаанга болуп эрткен. Узун столга шупту он ийи шыдыраачылар — 7 спорт мастеринге кандидат, 5 бирги разрядчы аразында он бир салыгны кылып, долгандыр салыр арга-биле ойнаан.

Бирги салыгга чидиг демиселдин түннелинде, Эдуард Ховалыг, Артыш Чүлдүм, Лера Куулар удурланыкчыларын саат чокка удуп ап, шыырак оюнну көргүскен.

А эң сөөлгү, он бирги салыгның соонда, Тыва Республиканың хөл шыдыраага чемпиону билдине берген. Ол дээрге ТР-ниң Иштики херектерниң төлээзи Эдуард Эрес-оолович Ховалыг-дыр. Ол ам ийи удаа чемпионнап турары бо. Он бир сандан 8,5 санны алгаш, 2005 чылдың чемпиону болган. 7,5 санныг Артыш Чүлдүм биле Леонид Мохов ийиги-үшкү черлерни ээлээн.

Тиилекчилерге шаңналдарны республиканың шыдыраа федерациязының даргазы В.В.Гизатуллин болгаш Тываның Аныяктар-биле ажыл агентствозунун төлээзи Б.К.Янзюо олар тывыскаан. Чемпион — музыка херексели-биле, ийиги-үшкү черни алганнарны спортчу костюмнер-биле шаңнаан. Медальдар болгаш дипломнарны база тывыскаан.

Келир чылын республиканың хөл шыдыраа чемпиону деп ат дээш, бо-ла ышкаш маргылдаага ойнаарда, чартык финалга ойнавас, дорт кирер 6,5 сандан өрү сан алган алды шыырак шыдыраачыларның ады база билдине берген. Оларга Эдуард Ховалыг, Артыш Чүлдүм, Лера Куулар, Херел Сандай-оол, Лев Балдан хамааржыр.

Октябрь, ноябрь айның бир эптиг үезинде Чазак Даргазының шаңналы дээш шыдыраа маргылдаазы болурун спортчуларга дыңнаткан.

Алдын-оол ОНДАР.

Кызыл.

Арзылаң мөге — Шончууржук

Тыва төөгүзүндө «Арзылаң мөге» шола ады артып калган мөге Барыин-Хемчиктин Хөндө-лең сумузунун Хомушулар аймаанга төрүттүнген — Шончууржук. Ол эң баштай Алаштын Кызыл-Тайга сумузунун чонунун тайга дагаан байырлалынга, ол хүнге чедир кымга-даа октаппаан күжүгеттер уктуг Арбак огу мөге Лопсаң деп мөгени октааш, ооң содак-шудаандан бээр белекке алгандан бээр доктаамал хүрежип эгелээн. Күжүгеттер аймаа төөгүдөн бээр дөрт аңгы чадага чарлыр улус: Хүр-Күжүгеттер, Кул-Күжүгеттер, Хөндө-лең Күжүгеттери, Мезил-Күжүгеттер.

Кижиге октадып көрбээн бурун Таңды-Хемчиктин мөгези кул уктуг мөгени Шончууржук 16 харлыында октааш, октаган мөгенин белээ — содак-шудаан алганы ол. Ол-ла чылын Шончууржук Чадаана хүрээзинге хуурак болуп кирген. Ону бодаарга, 1915-16 чылдар үези. Ол Чадаанага хуурактап тургаш, тыва хүрештин аргаларын өөренип, күш-шыдал талазы-биле сайзырап, кожуун, сумуларга шүглүп эгелээн. Чогум-на ынчан дүрген өг-бүле тудуп, аңгылан-ырын бодай берген. Кожа аалдың 15 харлыг кызы-биле таныжып алгаш, чурттай берген.

Бо одуругларның автору 1964 чылдың чазынында Арзылаң Шончууржуктун боду чок-даа болза, аалынга барып, ажы-төлүнүн авазынга (чаavam) барып ужурашкан мен. Дыка-ла улуг-шыырак чораан хире, шоолуг чүве чугаала-вас угбай чораан. Элээн хөөрештивис. Ынчан ол мынчаар ырлап орат чораан: “Хөнү баткан Хөндө-леңге, хөлчок ырлаар уруг чордум, кончуг мөге Шончууржуктун куруя-ла бооп чордум ийин”.

Хууракка өөренип тургаш, ийи чыл болганда, ол Хөндө-леңинче дургуннап чана берген кижидир. Үстүндө бижээним ыраажы угбайның ынакшылы ындыг күштүг болган хире. Чана бергеш, аалдарга найыр-дой болурга азы буга дөзү касканды, шөлче суг бадырганда, оолдарның хурежинге киржип, орайтаарга ойтулааштаан

оолдарга катчып турган.

«Арзылаң» деп шолалыг-даа болза, ону үргүлчү шүглүр деп мегелеп болбас. Шекпээр мөгези Ооржак Соржуга, Сталин-Сарыг-оол дээр Тываның бир алдарлыг мөгезинге бир-бир октакылаан.

Шончууржуктун бодун көөрге, бир метр чеден сантиметрден ашпас, улуг баштыг, аажок улуг хөрехтиг, делгем эгиннерлиг, ийи дөңмээ тараа соктаар согааштар дег, хүрежи бергенде, өжүн шыңганнары борбайтыр бөлдүнчүп, шимчээрге, адыр-адыр чоон салаалар дег, шаараңнап, частып, оон база катап бөлдүнчүп, борбайып каап турар. Халдап турар үезинде, бичии-даа коргуш чок халдаар. Тиилеттирип болурун бичии-даа херекке албас. Тыва хүрештин аргаларын дыка эки билер, бүгү аргаларны карак чивеш аразында удурланыкчызынга-даа, бодунга-даа хала чок кылып билер. Удурланыкчызын аажок хүндүлээр, аарышкылыг дүжүрүпкен болза, олудунга чедип чедирип кааш, оон девири.

1953 чылдың чайынында Ворошилов аттыг колхозтун маевказынга 64 мөге хүрешкен. Күжүгет Кенен дээр 20 хар ажып чоруур анык мөге Шончууржукка тава-рышкан. Ол ужур-дүрүм чокка далажып халып, улуг мөгенин соонга, мурунуга халып, туттурбайн туруп бээр орта, дуу ырак маңнап турда, ооң ийи будун кожаланыштыр теверге, Арзылаңның кулааның чанынга ийи бут келгеш, черге пет кээп дүшкен. Улурган чон кир-шоң дүшкен. Шончууржук тургаш: “Тенектенип хүрешле, дуңмам” деп каан.

1954 чылдың чайынында Барыин-Хемчик кожуунун маевказынга 128 мөге хүрешкен, 88 чүгүрүк аътты чарыштырган. Аът чарыгы Улуг-Аянгатыдан үнгеш, амгы үеде Кызыл-Мажалыкта Чүргүй-оол аттыг парктын кара суг кыдыынга доктаган. Ынчан мен Ооржак Өргениң сурагыг чүгүрүк Сарыг-Шокарын үш хире километр мурнап эртип келчик мен.

Бо удаада Хемчик кожуунна-рының шилдинек 128 мөгезиниң

аразынга Арзылаң Шончууржуктун улуг оглу Даваа Хомушу адазы-биле иелээн шүүлдезинге арткан. Чарлаптарга, оглу адазы-биле хүрежир хөңчү чогуң илере-дип, адазынче хөөн чок холун сунарга, “Тут, оол, тут! Чон мага-дал көрзүң!” деп адазы дужааган. Ынча дээрге, Даваа халаан ол-чаан дегээлеп чыткаш, ол-ла хевээр ужуп калган. ТАР үезинде адашкылар, кады төрөөн алышкылар хүрежип болбас дээр чаңчыл турган. Бо адашкылар ол шагның езу-чаңчылын сагаан-дыр деп ынчангы ашактар чугаалаар чүве.

Эрги Тыва турар шагда шүүлген мөгени “бажын ажыр бараан-биле, эктин ажыр эт-биле” шаңнаар турганы шын деп Шончууржуктун үезинде ашактардан дыңнап чордум. Ол чүлерип дээрге, шүүлген мөгени шаңнаарда, шөлдүн ортузунга маспактандыр олурткаш, эктинге деңнежи бээр кылдыр төрөпчилиг, каасталгалыг тыва эзер, чүген, чулар, кижен дужамык, көстег, сыдым, аргамчыны — ол шагда эр кижиниң эдин оваалай салгыр турган. Бажын ажыр бараан дээрге, кыжын кедер аскыр — негей тон, чазын-күзүн кедер хөвөнниг тон, часка кедер өшкү кежи хөрөктээш, дөжөнип чоруур кудус, бир хааржак шай, дүңзе тааклы, бир тондук торгу (5 метр), бир тондук даалымба, бир тонук чаңгай пөс, кадыг, чымчак идиктер бээр турган. Совет Тываның он чыл оюнда алдарлыг Сарыг-Шокарын эрттир мунуп келиримге, меңээ ийи чараштыр бижири кыдырааш, бир пионер галстук берген, а аъттын ээзинге 25 рубльди тывыскаан чүве.

Бо шагда Тываның баштайгы Президентизи Шериг-оол Ооржакты сонгуп алганывыс соонда, спорттун бүгү хевирлеринге тиилекчилерниң шаңналдары аажок улгатканы өөрүнчүг. Ооң ачызында тыва спорт калбаа-биле сайзырап, спортчуларывыс делегей чергелиг маргылдааларга чедишкуннерлиг киржип турар апарганы ол-дур.

Меңгүн-оол ООРЖАК.

Кызыл.

"ШЫННЫҢ" ПОЧТАЗЫНДАН

Хыналдаларның түңнели

ЧЕТПЕСТЕРНИ ЧАЙЛАДЫР БОЛГАН

Август 17-ден 19-ка чедир ТР-ниң Эрте болгаш өөредилге яамызынга школаларны чаа өөредилге чылынга хүлээп алыр комиссия тургустунган. Ук ажилга "Тыва Республикада гигиена болгаш эпидемиология төвү" ККФА-ның ажилдакчылары база киришкен.

Кызыл хоорайның № 4 уруглар садында удуур өрээлдеринге 40 хире дүрер оруннар ажыглап турары дээш, хүлээп алыр актыга ат салдынмаан. Ада-иезиниң хайгааралы чок арткан өскүс уругларның школа-интернадында байдал эки, чүгле кичээлдер расписаниезин сентябрьның 5-ке чедир эхкээр болган. Кулаа дыңнаваз уруглар школазында сагындырыг берип болур хире чүүлдер тывылбаан. Чүгле уруглар ийи каат оруннарда удуп турар болган. Күрүне лицейинде, республика лицейинде кандыг-даа четпестер чок, хүлээп алыр актыга ат салдыган. Уруглар бажынында аьш-чем чаңгыс аай-

лашак, сүт, ногаа аймаа, кат-чимис чедишпес, септелге ажилдары доостунмаан. Немелде өөредиг бээр эколог-биологтук төпте, техниктиг чогаадылга төвүнде, туризм төвүнде септелге ажилдары доозулбаан.

Бо хынаттынган өөредилге черлеринден ийи лицейде аңгыда өскелеринге хамаарыштыр хүлээп алыр актыларга ат салдынмаан. Август 29-та хыналданы катап чорудар.

Ол-ла комиссия Кызыл кожунунуң школалары база хынаан. Көк-Тей школазында байдал чүгээр болган. Чүгле №9 кабинеттин столдарын будууру арткан. Кара-Хаак ортумак школазында география кабинетинде чырык эвээш, история, математика кабинеттери чаңгыс өрээлде, химия кабинетинде чунар чер кылбаан. Ээрбек школазынга капитал септелге кылдынмаан-даа болза, косметиктиг септелге шынарлыг кылдыган болган. Терлиг-Хая ортумак школазында чырык приборларында плафоннар чок, спорт залының шалазынга септелге чорудары негеттинип турар

болган. Баян-Кол школазында 2-ги каатка чаңгыс аай чырык бээр сайгылгааннар тургузары, математика база эге класс кабинеттеринге санитар негелделеринге дүүштүр столдарны, ханаларны будууру арткан. Кур-Чер школазында спорт залында батареяларның камгалал кезектери тургустунмаан, шалазын септээр негеттинип турар. Элегес-Аксы ортумак школазында №19 кабинеттин столдарын санитар дүрүмге дүүштүр будууру, тыва дыл кабинетинде самбыраны удур талага азары негеттинген. Суклак ортумак школазында сайгылгааннар четче эвес, информатика кабинетинде септелге чоруттунмаан. Черби школазының коллективи 2006 чылда капитал септелге чорударын хүлээнген. Шамбалыг школазында география кабинетинде болгаш спорт залда шала септеттинмээн, химия кабинетинде чунар чер кылдынмаан.

Үстүнде айыттынгылаан четпестерни школа коллективтери август 30-ге чедир чайладыр болган.

Лилияна ДЕМИР-ООЛ,
санитар эмчи.

ДЫШТАНЫЛГАНЫ БАГАЙ ОРГАНИЗАСТААН

Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар база кижиниң чаагай чоруунуң камгалалын чорудар Федералдыг албаннар Тыва Республикада девискээр эргелелиниң дыңнадыры болза, Тыва Республиканың Чазааның №621 "2005 чылда Тыва Республикага назы четпээн уругларны ажилга хаара тудары болгаш оларның чайгы кадыкшыдылганын организастаарының дугайында" деп доктаалын амыдыралга боттандыраар сорулга-биле чоокку эрткен хүннерде Чөөн-Хемчик кожунда уругларның чайгы дыштанылга лагерлерин хынаан. Бо чайны өттүр ук кожунга

17 чайгы лагерь организастатынган. Кожунуң өөредилге килдизи 12 школа чанынга 380 өөреникчини хаара тудар хүндүскү лагерьлерни организастаан. Өг-бүлелерге, уругларга социал дуза кадар төп 120 уругну хаара тудар хүндүскү 5 лагерьни ажыткан турган. Хыналданың түңнели-биле дараазында чурум хажыдышкыннары илереттинген. Кожунуң өөредилге килдизиниң ажытканы 12 хүндүскү лагерьлерге айыыл чогуң, шынарын айтып каан документилер чокка аьш-чем аймаан хүлээп ал турганы илерээн. Уругларның чөмөнчилгези баланс езугаар эвес. Аьш-чем ассортиментизи дыка ядыы. Чайны өттүр уруглар чаа эьт, ногаа аймаа, катчимис чивээң, чүгле далгандан, крупалардан кылган чөмнөр кол-

дап турган. Чемге "С" витамин холувайн турган. Арыг бойдустан алыр чөмнөр орнунга, консервалар ажылгаан. Бир өөреникчинин хүнде чири чеми чүгле 22 рубль болган. Тыва Республиканың Чазааның доктаалында хүнде бир уругнуң чири чөмнин өртээ 50 рубль деп доктааткан болгай. Чыраа-Бажында школа чанында лагерьни хынап баарывыска, директор-даа, лагерь начальниги-даа чок болган. Чүгле таңныыл олурган. Өрээлдерни аштаваан, аажок хирлиг болган.

Индира ООРЖАК,
Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар база кижиниң чаагай чоруун хайгаараар Федералдыг албаннар ТР-де девискээр эргелелиниң башкарыкчы специализи.

Каа-Хем суурда (чоокку Каа-Хем) ниити чуртталга бажынында чурттап турар бис. Адресивис: Каа-Хем суур, Парижских Коммунаров кудумчузу, ниити чуртталга бажыны №34.

Бо ниити чуртталга бажынында ниитизи-биле 37 өг-бүле чурттап орап бис. Бистиң бажыны-выстың үрелген черлерин кылып берген даргаларывыска, ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржакка, Кызыл хоорайның чагырга даргазы Д.К.Донгакка улуу-биле четтирдивис.

Ынчалза-даа чурттакчыларның чурттап орап байдалы дыка кудуку деңгелде. Колдуунда аарыг-аржык, пенсионер, ажил чок кижилер ында чурттап олурар. Ындыг боорга, дүне, хүндүс чок кандыг-даа кижилер эжиктерни соктап чедип кээр. Ажылтаска, сонга, хаалганы үрээш-даа, кирип кээр. Сөөлгү үеде дыка берге байдалда келдивис. Эзирик, элээр кижилер бола кээр. Кыжанып тургаш, эжиктерни ажыттырып алыр. Ындыг чорук чурттакчылардан база хамааржыр. Негелде четлес боорга, ындыг. Бо чуртталга бажынын харыылап турар акша-шалыңгың даргаларывыска база бар. Комендантывыс Тамара Доржуевна Дамдын келбестээн. Кызыл хоорайның санэпидхайгаарал төвүнүң

кол эмчизи В.И.Назаровага база чораан мен. Чурттап ораарывыс ниити чуртталга бажынының хирлиг-чуттук байдалын аңаа чугаалаан мен. Барып көөр мен дээш, келбээн.

Бажының адаанда хоолайлары ирээң. Чайгы үеде оон дыка багай чыт чуртталга өрээлдеринче кирип турар. Ол хоолайларны чаартып бээрин чурттакчылар дилеп тур бис. "Наш дом" МУБ-туң даргазы С.К. Байкалова база дилек кылып чораан мен. Бисти шуут

Байдалывысты өөренип көрзе

тооваз дарга болган.

Оон ыңай база бир дилээвис бар. Бистиң ниити чуртталга бажынынга дүне, хүндүс чок дежурныйлаар вахта албанындан тургузуп көрзе кандыгыл? Хоорайда өске чуртталга бажынары шупту вахталарлыг, телефоннарлыг боор-дур. Бисте чаш ажи-төлдүг, аарыг-аржык кижилерлиг-даа өг-бүлелер бар. Эмчи дузазы хергелеттинип, чүү-даа туруп болгай. Даргаларывыс бистиң бо дилээвисти кичээңгейге алыр боор деп, аажок идегеп ор бис.

Надежда ООРЖАК.

Кызыл хоорай.

Чүге ындыг чоор?

Оглум оглу уйнугум, картофель ажаап турувуста, биске дузалажыры-биле эштерлиг келген. Ажылывыс элээн шуудай бергенде, оглум ол бичи оолдарга хан чиртир кижини мен дээш өшкү дөгерип эгеледи. Кадыг ханын сакпыңга куткаш, чуура тударга, хан холга чыпшынас, сугга суккан-биле дөмей болган. Бо кандаай чиктиг ханыг мал боор дээш, бичи шөйүндүге куткаш, хайындыраарымга, бышкан хан чиндиргей, куусумаар өңүг болган. Арткан

чиг ханны ыдывыс безин ишпээн. Эьди база ылбыраңнааш болду. Чүге ындыг болганыл? Конопля дээр чыдыг чашпан чип алчы ирги бе дээн бодал башка кирди.

Ол чашпанны тырткан кижилерниң ханы, эьт магабоду кандыг боорул? Ол өшкүнүү дег болур ирги бе? Ол бүгүнү тускай эртеминиглер өөренип көөр болза эки. Конопляны черле когун үзе узуткаар болза чогуур.

Херел МОНГУШ,

күш-ажылдың хоочуну.

ПЕНСИОНЕРЛЕРНИҢ ДИПЭЭ

Кызылда чурттап чоруур пенсионерлер хоорай чагыргазындан мындыг айтырыгны салып турар. Пенсионерлер тыва аьш-чем кылып, артыкшылдыг кылдыр соктап алган чыңгетараазын, тыртып алган тыва далганын чонга садар дээрге, базарларда турар чер чок. Бирле черге кыстынып алгаш, садып турарга, шагдаалар келгеш сывырыптар. Чүге ындыгыл?

Тыва аьш-чем садар тускай базаар шөлү чогуңда. Кижилер чүнү сагнап боор. Артыкшылдыг эьт-кежин, сүдүн, сметаназын, быжырып алган боова-боорзаан, соктап алган чыңгетараазын, тыртып алган далганын чүге садып болбас деп. Тыва аьш-чем садар тускай бичи шөл херек деп пенсионерлерниң негелдези чөптүг. Олар ындыг айтырыг-биле хоорай чагыргазынче кирип турарлар. Ол дилегни күүседир — хүннүң айтырыы болгу дег. Тыва аьш-чем садар бичи базаар-жыгашты дарый кылыры негеттинип турар. Оон башка, дыка хөй кижилер кылып алган тыва аьш-чөмнү садар

чер тыппайн турар.

Чаңгыс чижек. Кызылда чурттап турар кудаларымга чеде бердим. Бир шоодай арбай далганы тыртып, чартык шоодай чыңгетараа соктап алганнар болду. Туруп алгаш, ону садар шөл базарлардан тыппааннар. Ам канчаар, хайыраан аьш-чөмнү анаа үр тудуп, үрөп аар эвес, төрөлдөринге, таныш-көрүштеринге үлөп турарлар болду.

Тыва аьш-чем кылыры — ындыгыла амыр эвес. Ынчалза-даа тыва өгбелеривистиң сагдан бээр чип чораан аьш-чөмнү уттуп болбас ужурул бис. Ол бодунуң тыва национал аьш-чөмнү чип чорааш, шаанда тыва өгбелер белең аарынас чораан. Чемзиг, хоолулуг, шиңгээдип алыр талазы-биле тыва чем кайгамчык. Амгы үеде садыгларда садып турар аьш-чем тыва чемге белең четпес. Чүгле барааны чаагай. Пенсионерлерниң дилээн Кызыл хоорайның мэри Д.К.Донгак база өске-даа дарга-бошкчалар өөренип көөрүп, дарый хандыраар боор деп идегээр-дир бис.

Савелий САРБИГ,
пенсионер.

ХОМУДАНЧЫГ-ДЫР

Бо чүүлдү бижиринче мени арын-нүүрум албадапты. Солунга чүве-даа бижип чорбаан кижини мен. Кызыл хоорайга 14 харлыымдан эгелеп чурттап эгелээң мен.

Баштай акым, чаавам сугнуң бажыңыңа чурттап турдум. Олар чонга хүндүлүг, билдингир улус. Оларның ат-сывын-даа маңаа адап болур мен. Акымны Иван Ивандай Доржу, чаавамны Анна Намбыраловна дээр. Чаавам ам 94 харлыг. Кызылдың хүндүлүг хамаатызы.

Эң-не баштай Кызылга кээримге, чаавам мени эдертип алгаш, дааранылга фабриказынга эккелген. Аңаа ажылдаары-биле мени кирип каан. "Эки ажылдаар сен" — деп, ооң чагыын ам-даа сактыр-дыр мен. Ол үеде орустап чаңгыс-даа сөс билбес турдум. Мени Таися Яковлевна деп хөлчөк тывалаар орус бригадир хүлээп алган. Дыка эки кижини болган. Ажил-ишчи базымым оон эгелээң. Ынчан дайын үези, берге-даа үе турган. Карак кызыл ажылдаарын негээр. Ажилды бедик байдалга тудары — ол үениң негелдези ындыг турган. Ынчангаш бодум хуумда дыка-ла кызып ажылдап чордум. Эге баштай ажылдаан коллективимден кайнаар-даа чорбайн, бүгү назынымда, пенсия үңгүже, ажылдап келдим. Ажылымга багай диртип көрбээң мен. Эш-өөрнүң, уштап-баштаан даргаларның хүндүткелин чаалап ал чораан мен.

Ооң бадыткалы кылдыр янзы-бүрү шаңнал, макталдарым-даа хөй. Төрээн Тывам дээш, төрөл чоңум дээш кызып ажылдап чордум. Мээң өөм ээзи Ендан Дартан-оол Ерикович база-ла ат-сурагыл, алдар аттыг кижини. Чонунга хүндүткелдиг, хоочун журналист. Амгы үеде бирги бөлүктүн инвалиди, бажында олурар.

Ынчалза-даа мени хомуудадып чоруур чаңгыс чүве бар. Бо назыда чурттап келгеш, чаагай-жыды туткан бажыңа чурттаар аргам чогу. Хомуданчыг-дыр. Элдеп-ле чүве! Ажил-агыларның берге үелерин эртип, бүгү назынывысты арат чоңуруска, чуртувуска бараан болуп кагдывыс. Бо чурттап орап бажыңывыс — үе-дүптүң оран-савазы. Өрээлдеривистиң дээвирлери буступ дүжер чыгаан. Чаьс чаарга, дамдылаар. Аажок шык. Шыгындан-на боор, аажок багай чыт думчукка кээр. Чурттаары айыылдыг оран-савада чурттап орап бис. Ам мен 74 харлыг мен, өөм ээзи 75 харлыг. Чуртталгавыстың сөөлгү арткан үелеринде чаагай-жыды туткан оран-савага чурттаарывыс кандыг ирги деп хөрөк өйгөн мындыг бодалдар-биле артывыс.

Телгермаа ЕНДАН,

күш-ажылдың хоочуну,

Тыва АССР-ниң амыдырал хандырылганының алдарлыг ажылдакчызы.

СПОРТЧУ СУДАЛ

"Шын" солуннун арыннарынга күш-культура болгаш спортту доктаамал пропагандалап, үргүлчү чырыдып келген. Ол ажилдың судалы 80 харлаан солуннун юбилейинде улам күштүг, дең-дески сокпушаан.

Арыг агаар тынып, ал-боттун кадыкшылы дээш, ам-даа шошкуп маңнап турар Кызылдың Хүндүлүг хамаатызы — Сергей Хөчөкович Красный 6 харлыг турда, "Шын" солун тургустунган. Ол чаш төл дег 1925 чылдан бээр үңгеп, маңнап, мандып, хөгжүп эгелзэн. 80 чылдар дургузунда спорт темазынга та чеже материалдар бижиттинген. "Шынның" шыны эвес чүве болза, Тываның база бир чоргаар огул, кескү күрүне ажилдакчызы С.Х.Красныйның 86 харлаанында канчал тодаргай билип аар боор. Сергей Хөчөкович дээрже хан-дамыр сайзыралынче кичээнгейни доктаамал салып, хүн чурумун шыңгы сагып келген хенче чажындан бодун спортка дадыктырган езулуг-ла спортчу судалдыг, кадык-чаагай амыдыралдың талалакчызы, илередикчизи, кайгамчык салым-чолдуг кижидир.

ниң алдарлыг ажилдакчызы С.К.Хертек ышкаш бажы каткан журналистер, тайылбырлакчылар чоокку үелерде чонга чарлап, ужурун тыпса хөннү.

"Шынның" чоокку, сөөлгү дугаарларын ажыдып ораарга — малчыннар. Наадымнарынга шүүлген, үжүүлешкен шилиндек тыва мөгелерге тураскааткан медээлер эвээш эвес. Солуннун чогууна спортчу судалы 40-50 чылдарда бурунгаар угже чиге көргөш, тиккиледир сога берген.

Олар шыдыраа, хүреш, волейбол болгаш спорттун өске-даа хевирлериниң федерация даргаларын, тренер башкыларны, спорт мастерлерин, республика, Россия, делегей чергелиг чемпионнарны бодун долгандыр чыггаш, хүн бүрүнүн харылзаазын тудар. Чаңгыс демниг болган тудумна, спортчу судал улам күштүг согар.

Спорттун бүгү хевирлеринден национал хүрешти санавакса, хостуг хүреш Тывага эрткен вектин 60 чылдарының эгезинден

бээр сайзырааш, хөлчок хөгжээн. Бо теманы чырыдарынга "Шынның" журналистери хоомай эвес ажилдаан. Амгы хүннерде спорттун янзы-бүрү хевирлери дең-дески хөгжүлдениң оруунче кирген.

Черле ынчаш, "шынчылар" чүгле чырыдып бижириден аңгыда, республика чергелиг маргылдааларга безин үлүг-хуузун кирип, киржи бээр чаңчылдыг. "Шын" — спортчу судалдын дөзү, дазылы, өзээ, таваа болганда, ол ындыг болбас аргажок. "Шынның" эр хиндиктиглери шагдан бээр шыдыраага ынак. В.С.Шаравин редакторлап турда, редакцияларның ийиги каадынга дүштеки чем үезинде азы ажил шагы доозулганда, шимээн-дааш диңмиттели бээр. Шыдыраачылар аразында шыдаттынмай баар чаңныг, алгы-кышкылыг кижжи ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы — Алексей Аир акый бооп кээр.

Алдар-сурагыл мөгө Алексей Кумаяк чыл санында чаңчыл езугаар эртип турар "Шынның" шаңналы дээш национал хүрешке шүүлген, баштайгы чемпион аттын эдилекчизи болган. Республикага ийи удаа шүүлген Алексей Такталович "Шынга" ажилдап эгелзэн үезинде волейболга шавылап

бээр, "кумаяктаар" деп адаар подача (четки ажыр бөмбүк бээри) Тываның бүгү булуңнарынга неперзэн.

Кумаяктын волейбол командазынга чемпионнап чораан Байкара Карашпай хүрежир-даа, 64-түн чирин мөгө коллегиязының салдары-биле байыр-чыскаалдарда бо-ла дуглай берген турар. Ол чуртталгазының сөөлгү чылдарында "Шынның" хары-салгалыг секретарынга ажилдап, чогаал бижип, бодунуң чогааткан номун чонга бараалгаткан.

"Шынның" хөй санныг килдистериниң аразында спортчу судалды шинич, көрүп, сайгарып турар төп одаа — медээлер болгаш спорт килдизи турган. Ооң эргелекчилери турган ТР-ниң алдарлыг ажилдакчылары Т.П.Хертек, В.Ф.Чадамба 80-90 чылдарда публицистиг чогаал номнарын чырыкче үндүргеннер. Самбо хүрешке спорт мастеринге кандидат, студент чылдарында революцияның кавайы — Ленинград (амгы Санкт-Петербургка) чемпиону В.Чадамба "Чүс чылдың мөгелери", Т.Хертек ТР-ниң баштайгы Президентизи Ш.Д.Ооржактын амыдырал, ажил-херзэн чырыткан номнары бижигилзэн. Спортчу судалды тудуп орап журналистерниң үле-ижиниң түңнелдери чон караанга шак мынчаар көстүп кээрге, ылангыя "Шынның" 80 чыл юбилей байырлалында кымга-даа өөрүнчүг, чоргааранчыг. Даңзы САЛЧАК.

УЛУСЧУ ЭМНЕКЧИ ЧАЛАП ТУР

«Кызыл» аалчылар бажыңында № 220 өрээлинде улусчу эмнекчи-магистр ижин-баар, гайморит, импотенция, арагадан, остеохондроз, депрессия, нерв аарыын, өске-даа аарыглардан эмнээр.

Адыштан шинчилеп көргөш, амы-тынны айыыл-халаптан кичээндирип, хайбачыпты, каргыш-чатканы чайладыр. Шо-төлге, хуваанак, кыдат хуваанак, өң-биле хуваанак салыр. Ажыл-агыйга, өөредилгеге берге айтырыглар тургустуна берзе, кыска үе иштинде сеанс эртирип тургаш, дузалаар.

Тел.: 8.905.929.2175.

Акша ап тура, туттурган

Россияның Федералдыг айыыл чок чорук албанының Тыва Республикада эргелелиниң болгаш республиканың ИХЯ-ның бот айыыл чок чорук килдизиниң төлээлери 2005 чылдын август 23-те Каа-Хем кожууннун "Көк-Тей" орук хайгаарал албанының постузунга чолаачыдан акша негеп турган ИХЯ-ның ОШАЧКИ-зиниң ийи инспекторун туткан.

Орук хайгаарал албанының инспекторлары 2500 рубль түңнүг хээли ап турар үеде туттурган. Олар 2500 рубльди база ниитизи-биле 1200 рубльге бараанны чолаачы шынзылгасын хавырткан хамааты Н.ден шынзылгасының орнунга негзэн.

Албан-дужаалын ажыглап, хээли ап турган милицияның ажилдакчыларынга хамаарыштыр республиканың прокуратуразы РФ-тин КХ-ниң 290 чүүлүнүн 2-ги кезээ-биле кеземче херзэн оттурган. Истелгени чорудуп эгелзэн.

Россияның Федералдыг айыыл чок чорук албанының Тыва Республикада эргелелиниң хөй-ниити харылзаларының талазы-биле бөлүү.

Мөңгүн-Тайга кожууннун шериг комиссариатының чажыт херектер талазы-биле килдис эргелекчизи

Хеймер Сааяевна АРАКЧААНЫҢ

үр эвес аарааш чырык өртемчейден, ынак эжинден, ийи уруундан, чоок төрелдеринден, эш-өөрүнден кезээ мөңгедө чарлыг чорутканын дыңнатпышаан, ханы кажыдалды илереттис.

Чоок төрелдеринден.

Мөңгүн-Тайга кожууннун шериг комиссариатының коллективи шериг комиссариатының ажилдакчызы

Хеймер Сааяевна АРАКЧААНЫҢ

үр эвес аарааш, хенертен мөчээни-биле өг-бүлезинге, дөргүл-төрелдеринге ханы кажыдалды илередип тур.

Уран чүүл амыдыралы

ОЙНААР-КЫСТАР ТЕАТРЫНЫҢ ТӨРҮТТҮНГЕНИ

Бо чылдың август 25-те Тываның хөгжүм-шии театрының сценазынга төөгүлүг болуушкун болган — школачы болгаш оон-даа бичии назылыг уругларның, ол ышкаш оларның ада-иелериниң мурнунга республиканың баштайгы ойнаар-кыстар театры төрүттүнген.

Ярославльдын театр институтунун ойнаар-кыстар театрының кафедрасының эргелекчизи, профессор Вячеслав Вадимович Борисов бис, улуг улус шупту бичивисте ойнаарактар-биле ойнап чораан бис дээрзин чугаалаан. Ол дээрже кижилерниң сеткил-сагыжының база бир онзагай талазы турган. Ойнаарактар, азы ойнаар-кыстар-биле ойнаарындан аңгыда, бис оларның-биле найыралдажып, бар-чогувусту үлежип, бот-боттарывысты деткижип, кезээде кады чораан бис. Ынчалза-даа үе эрткен тудум, бис оларның дылын утуп, харын-даа билбес апарган бис. Ынчангаш ам ойнаарактар делегейинче эглип, бичивисте турганывыс дег, база катап арыг болгаш эки апаар үевис келген деп, В.В. Борисов демдеглзэн.

Ооң соонда көрүкчүлерге В.В. Борисовтун англи улустун тоолунга үндезилеп сценажыткан "Үш хаванак" деп шини бараалгаткан. Ойнаар-кыстар актерлары ук шини "Англи херзэеннер эвилелиниң чалы джентльменнерге чугаалаан

сэр, "езулуг-ла джентльмен" болуп көзүлген. Эгезинде бодаар-сактыр чүвези чок ышкаш сагындырар хаванактар база эш-өөрзүрөк кылдыр билдинип кээрлер. Англи хөгжүм, англи баштак-биле кылган найырал дугайында өөредиглиг төөгү кылдыр кылган шини көрүкчүлөр улуг сонургал болгаш демниг адыш часкаашкыннары-биле хүлээп алганнар.

Көрүлде доозулган соонда, ада-иелер режиссер В.Борисовка өөрүп четтиришкениң сестерин чугаалааш, боодал чечектерни тывыскан. Театрның кол режиссеру Алексей Ооржак бистин республикавыстың төөгүзүндө баштайгы ойнаар-кыстар театрын белекке бергени дээш В.Бо-

Чогуу болза ол хүн — "Үш хаванакты" дужаар хүн чүве. Чаңчыл езугаар, шини көргөн соонда, чогадыкчы чөвүлелдиң хуралына шини хүлээп алырының азы хүлээп албазының дугайында айтырыгны чугаалажыр. Өскээр чугаалаарга, чөвүлелдиң шипиринден шиниң, черле ынчаш ойнаар-кыстар студиязының салым-чолу хамааржыр турган. Ынчалза-даа ук хурал болбаан, чүге дээрже ши үезинде-ле бо дээрже бедик деңнелде кылдынган ажил-дыр дээрзи шупту улуска билдингир апарган.

Шак-ла ынчаар Ярославльдын театр институтунун доозукчулары А.Чылбак-оол, А.Оюн, С.Монгуш бистин хөгжүм-шии театрывыстың составынче киргени ол. Оларның башкызы В.Борисов театрның 70 чыл оюнга тураскаадып, М.Тикамацунун чечен чугааларына үндезилзэн "Самурайның чүрээ" деп шини кылыр. Күзелдиг улус ук шини бистин театрның сценазынга көрүп ал болур.

Ынчал кээрге, бис, Тываның чурттакчылары, баштайгы тыва ойнаар-кыстар театрының төрүттүнгени-биле бот-боттарывыска байыр чедирип, ук театр-га чаа-чаа чогадыкчы чедишкениннери болгаш тывышкыннарны күзеп болур-дур бис.

Салим МОНГУШ, хөгжүм-шии театрының редактору.

А.К. Ооржак чыылганнарга болгаш республиканың чурттакчыларынга ойнаар-кыстар театрының төрүттүнгени-биле байыр чедирип турары. (В.Борисов — оң талазындан үш дугаарында).

Шин үезинде.

өөредиглиг болуушкуну" деп адап турарлар. Бөрүнүн ролун Светлана Белова-Ондар, Наф-Нафтың — Саглаш Монгуш, Ниф-Нифтин — Айзана Чылбак-оол, Нуф-Нуфтун — Аржаана Оюн, а чалча, шотланд Шонну — Сайдаш Монгуш олар тус-тузунда ойнааннар.

Шин боду бистин билир турганывыс үш хаванак дугайында тоолдардан улуг ылгалдыг. Чижээ, бо шинде Бөрү аштаңгы, каржы араатан эвес, а экииргек, дузааргак сеткилдиг

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** нийтигел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, улуттук килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7539. Чагыг 96.

АГАР САНЬВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИИН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчылдыг болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яаманың Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүкзэн.

Херечилелдиң дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарың авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыптыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дындагылары дээш авторлар боттары харылдаар.